

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Bakalářská práce

**Čas u Aristotela a Augustina v komparaci současných
teorií**

Petr Kutka

Plzeň 2015

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra filozofie

Studijní program Humanitní studia

Studijní obor Humanistika

Bakalářská práce

**Čas u Aristotela a Augustina v komparaci současných
teorií**

Petr Kutka

Vedoucí práce:

PhDr. Radim Kočandrlé, Ph.D.

Katedra filozofie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2015

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval samostatně a použil jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, březen 2015

Podpis

Děkuji panu PhDr. Radimu Kočandrlemu, Ph.D. za vynaložený čas a cenné připomínky k formální i obsahové stránce mé práce.

Obsah

1	ÚVOD	1
2	FORMOVÁNÍ MYŠLENÍ O ČASE	3
2.1	Úvahy o čase v době před písemnou tradicí	3
2.2	Předsókratici	4
2.3	Platón	6
3	ARISTOTELÉS	10
3.1	Metoda zkoumání	10
3.2	Aristotelova koncepce věčného světa	11
3.3	Čas ve Fyzice	12
3.4	Zmínky o čase v ostatních spisech	18
3.5	Aristotelova koncepce času a současnost	19
4	ÚVAHY O ČASE PO ARISTOTELOVI	24
4.1	Úvod	24
4.2	Stoikové a epikúrejci	24
4.3	Plótinos	25
5	AURELIUS AUGUSTINUS	27
5.1	Augustinův pohled na dějiny a stvoření	27
5.2	Augustin a čas v jedenácté knize Vyznání	29
5.3	Augustinova koncepce času a současnost	34
6	ZÁVĚR	40
	SEZNAM ZKRATEK	42
7	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	43
8	RESUMÉ	46

1 ÚVOD

Cílem této práce je analýza pojetí času u dvou významných myslitelů a její následná komparace se současnými poznatky. První myslitel je Aristotelés, badatel, jehož zájem se obracel k mnoha exaktním oborům. Po Aristotelovi se dochovala řada spisů, jejichž podobu, kterou známe dnes (tzv. *Corpus Aristotelicum*), pravděpodobně uspořádal Andronikos Rhodský kolem roku 50 př. Kr. Ten se zřejmě opíral o práce svých předchůdců a následně rozčlenil *Corpus Aristotelicum* na spisy logické, etické, přírodovědecké a obecně filosofické. Spisy obecně filosofické známe jako *Metafyziku*.¹ Pro moji práci je stěžejní přírodovědecký spis *Fyzika*, v němž Aristotelés zkoumá základní obecné pojmy jako jsou například příčina, pohyb, prostor a čas. Druhý myslitel, kterému se budu věnovat, je Augustin (Aurelius Augustinus). Tento muž, žijící na přelomu antiky a středověku, hledal pravdu skrze filosofii, manichejské učení² a novoplatónismus. Našel ji však až v křesťanství. Osudové pro něj bylo setkání se svatým Ambrožem a úmrtí jeho nejbližších příbuzných. Po složitých vnitřních bojích se nechal pokřtít a později se stal biskupem. O velikosti a osobnosti Augustina svědčí vliv, který zanechala jeho díla, především *Vyznání*. Ve třinácti knihách *Vyznání* se Augustin věnuje popisu své životní cesty, která ho přivedla až k Bohu. Také se zamýšlí nad různými otázkami, jako je stvoření světa a čas.³ Právě času se věnuje v jedenácté knize, která je stěžejní pro mé zkoumání v části pojednávající o Augustinovi.

Na začátku své práce se krátce zaměřím na přemýšlení a úvahy o čase, kterým předcházelo bádání jak Aristotela, tak Augustina. Chápání času u archaických společností a prvních vyspělých kultur jistě ovlivnilo i budoucí chápání pojmu čas. Této problematice věnuji samostatnou podkapitulu. Další samostatnou podkapitulu věnuji předsókratikům, kteří jako první začali uvažovat o světě, a tím i o čase, bez odkazu na nadpřirozeno. Zmíním také Platóna a ve čtvrté kapitole se budu věnovat myšlení o čase, které následovalo po Aristotelovi a předcházelo koncepci Augustina.

¹ GRAESER, Andreas. *Řecká filosofie klasického období*, Praha: OIKOYMENH, 2000, s. 273 - 274.

² Synkretické náboženství, jehož základem je předpoklad světla a tmy (dobra a zla) jako dvou oddělených světů. Na počátku světa temnoty, kam patří i člověk, došlo ke smíšení. Díky němu člověk skrývá prvky světla, jež musí být ze zlé hmoty uvolněny askezí. Askezi se mohou věnovat jen „vyvolení“, ostatní „posluchači“ dosáhnou sjednocení s říší světla postupným očišťováním v nových zrozeních.

³ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, Praha: OIKOYMENH, 2004, s. 58.

V kapitolách pojednávajících o Aristotelovi a Augustinovi se zaměřím na jejich pojetí koncepce času, zhodnotím jejich vliv na současné teorie, názory a poznatky, a to jak z filosofického, tak z fyzikálního hlediska.⁴ Také se pokusím prozkoumat nedostatky a nedokonalosti jejich koncepcí. V závěru se zaměřím na komparaci samotných úvah Aristotela a Augustina. Pokusím se tedy pojmout myšlení o čase od nejranějších dostupných pramenů až po patristiku s důrazem na Aristotelovu a Augustinovu koncepci. Právě jejich teorie vyčnívají mezi názory a soustavami poznatků ostatních myslitelů daných dob.

⁴ Budu zde pracovat s teoriemi a myšlenkami, které byly publikovány především ve 20. století.

2 FORMOVÁNÍ MYŠLENÍ O ČASE

2.1 Úvahy o čase v době před písemnou tradicí

V této podkapitole se krátce soustředím na myšlení člověka archaické doby a jeho prožívání času. Pro pochopení problematiky spojené s časem, nejen koncepce Aristotela a Augustina, je nezbytné začít u počátku všech úvah o čase a jeho vnímání.

Pohled archaického člověka na svět, na dějiny a na svou vlastní existenci byl diametrálně odlišný od pohledu člověka současného. Východiskem koncepce archaických společností bylo cyklické chápání času, které vymazávalo a opomíjelo události daného koloběhu. Archaický člověk nedokázal reálně přijmout kontinuální prožívání času. Jediným skutečným časem pro něj byl mytický čas, který reflektoval absolutní počátek, tj. dobu, kdy vše bylo stvořeno, nebo kdy mytický hrdina porazil nepřítele a tím si připravil optimální prostředí a podmínky pro svůj život a pro život jeho potomků. Archaický člověk se periodickým napodobováním mytického aktu stvoření, který proběhl v „onom čase“, zbavoval nahromaděných útrap a svět se pro něj stával znovu snesitelným.⁵ Tento rituál věčného návratu byl často spojován se sklizní úrody nebo s cykly přírody. Střídání ročních období nebo střídání dne a noci bylo pro archaického člověka jediným reálným vnímáním času. Obnovování mytického počátku představovalo prvotní příčinu jeho bytí a poskytovalo mu uspokojivou odpověď na otázku týkající se smyslu jeho existence.⁶

Teorie pojednávající o cyklickém chápání času se v průběhu lidských dějin stále v různých formách a podobách reaktualizovaly. V jistém smyslu je toto chápání času prezentováno i některými současnými teoriemi, které předpokládají neustálé opakování vesmíru nebo mnoha vesmírů, jejichž mezníkem je velký třesk, který symbolizuje vznik a zánik.⁷

⁵ ELIADE, Mircea. *Mýtus o věčném návratu*, Praha: OIKOYMENH, 2009, s. 95.

⁶ Tamtéž, s. 81.

⁷ BROOKS, Michael. *Velké otázky - Fyzika*, Praha: Universum, 2011, s. 10.

2.2 Předsókratici

V 6. a 5. století př. Kr. se v tehdejší Řecku objevili myslitelé, kteří položili myšlenkové základy západního světa. Bohužel se od nich zachovaly pouze fragmenty. Naše znalosti o předsókraticích by byly velmi omezené, nebýt nepřímých pramenů. Tyto prameny představují díla pozdějších filosofů, kteří předsókratiky zmiňují, nebo podrobněji rozebírají jejich názory a přesvědčení. Samotní předsókratici, muži, kteří působili před vystoupením Sókrata, byli první myslitelé, zkoumající přírodu bez odvolání na mýty. Tento fakt zapříčinil vznik mnoha teorií a názorů o přírodních jevech a struktuře vesmíru.⁸ V této podkapitole se zaměřím na dochované myšlenky a koncepce, věnující se problematice času, s nimiž posléze Aristotelés polemizoval.

Pobřežní město Mílét ležící v Malé Asii bylo díky své strategické poloze centrem obchodu. Kromě zboží se na hranice Evropy dostávaly i myšlenky blízkovýchodních národů, které se dále šířily do Řecka. První muže, kteří začali zkoumat svět bez odvolání na mýty, nazýváme Mílétany. Jejich společným jmenovatelem bylo hledání principu (*arché*), ze kterého vše vzešlo a do kterého se vše znovu vrátí. Podle Tháleta byla *arché* voda. Anaximandros z Míléty považoval za počátek všeho *apeiron*, prostorem neomezený, nekončící v čase a beztvary princip, který řídí pozorovatelný a konečný světový řád (*kosmos*).⁹ Anaximandros svými vizionářskými myšlenkami částečně anticipoval vývojovou teorii, která byla publikována Charlesem Darwinem o více jak dvě tisíciletí později. Anaximandros totiž tvrdil, že Země byla nejprve tekutá a při jejím pozvolném vysoušení vznikli živočichové, kteří postupně přesídlili na pevninu. Podle koncepce jeho jediného dochovaného zlomku vycházejí z *apeironu* nové světy a opět se do něho vrací, protože „navzájem si totiž udělují právo i odplatu za bezpráví, podle řádu času.“¹⁰ Anaximandrovo *apeiron* představovalo boj protikladů, který byl věčný, ale zároveň pravidelně opakující se v cyklech, kdy vždy jeden protiklad zvítězil, aby později prohrál. Důkazem těchto neustálých bojů jsou opakující se cykly v přírodě. Také

⁸ BROOKS, Michael. *Velké otázky - Fyzika*, s. 10.

⁹ HUSSEY, Edward. *Presokratici*, Praha: Rezek, 1997, s. 31 - 32.

¹⁰ ANAXIMANDROS. DK 12 B 1. Srov. HUSSEY, Edward. *Presokratici*, s. 38.

Milétan Anaximénés předpokládal cyklické střídání vzniku a zániku světů. *Arché* byl podle něj vzduch.¹¹

Jako první, kdo vyjádřil myšlenku času jako zásadního principu, který se dá počítat, byli Pýthagórejci.¹² Pýthagorás považoval čas za všeobecně přítomnou veličinu a předpokládal, že jedině lidská duše mu nepodléhá, protože je nesmrtelná. Také je možné, že Pýthagorás hlásal určitou formu nauky o věčném kruhovém návratu.¹³

U Eleatů lze také dohledat myšlenky dotýkající se času. Xenofanés zformuloval svoji nauku o věčném a neproměnlivém bytí tím, že ztotožnil boha s jednotou celku světa. Jeho žák Parmenidés tuto myšlenku přijal a dále ji rozvinul. Na základě úvah o jsoucnu a nicotě, která podle něho nemůže existovat, vyvodil, že nemůže existovat ani pohyb a dění, protože jsoucno by se muselo pohybovat směrem do prázdného prostoru, tedy do nicoty. Existuje tak pouze bytí, které je neproměnlivě trvajícím. Pouze smysly nás klamou a vnímání pohybu a dění je pouze jejich mylnou představou. Parmenidés tedy popřel veškeré změny a transformace. Jeho žák Zénon rovněž popřel jakýkoli pohyb, a to dokonce i v souvislosti s časem. Tvrdil, že existuje pouze klid, protože čas můžeme rozdělit na nekonečně mnoho částí a v každé této části jsou všechna tělesa v klidu na určitém místě a nepohybují se. Pohyb je pak součtem těchto okamžiků klidu. Své tvrzení dokazoval tzv. *aporiemi*, tj. argumenty obsahujícími důkazy proti pohybu. Známé aporie jsou *Letící šíp* a *Achilleus a želva*. Díky těmto paradoxním výkladům pohybu byl Zénon považován za zakladatele dialektiky. Právě on také zaostřil pohled na zprvu samozřejmé názory, protože postavíme-li se k nim kriticky, můžeme je často zpochybnit.¹⁴

Času se dotýká i Démokritovo učení. Démokritos z Abdéry přejal Leukippovo učení o atomech a implementoval jej do svého filosofického systému. Jeho teorie vychází z předpokladu existence nespočetného množství částic, které se pohybují od věčnosti v nekonečném prostoru a jejich shlukováním vznikají složitější komplexy,

¹¹ HUSSEY, Edward. *Presokratci*, s. 40.

¹² SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 40.

¹³ HUSSEY, Edward. *Presokratci*, s. 98.

¹⁴ Tamtéž, s. 101 - 132.

keré opět zanikají. Čas je podle něj také „věčný a nestvořený“¹⁵, ale jinde se domnívá, že je to jen iluze, která se projevuje střídáním dne a noci.¹⁶

Za zmínku stojí také názor Hérakleita z Efésu, který podle dochovaného *zlomku* tvrdil, že „čas (*aión*) je dítě při hře, hrající vrhcáby; království náleží dítěti.“¹⁷ Hérakleitos také hledal stálé a neměnné a spatřil je v rozvážnosti (*sófroneim*). Ve sporu dne a noci nebo v pojetí proudění řeky, pouze rozvážnost, která je vzácná, dokáže ve zdánlivém chaosu spatřit řád, který odolává změnám v čase.¹⁸ Podle Hérakleita je svět nestvořený, existuje věčně a vše řídí *logos*. Z dochované Hérakleitovy práce plyne, že čas hraje v dění a vývoji přírody podstatnou roli. Svět onoho dění je podle něj pravá realita a z ní mají vycházet všechna zkoumání.¹⁹ Hérakleitův pragmatický přístup je tak v ostrém kontrastu vůči názorům Parménida a rovněž Platóna, kterého zmíním v následující podkapitole. Zároveň je však v souladu s Aristotelovým názorem.

Jak je patrné, předsókratici byli první myslitelé, kteří zahájili seriózní diskuzi týkající se problematiky času. Jejich tvrzení sice převážně nevycházela z experimentálně podložených faktů, ale jejich snaha o racionální vysvětlení vedla k seriózní debatě o daném problému.

2.3 Platón

Skutečně ucelené a kompaktní filosofické myšlení o čase začíná teprve u Platóna, a to hlavně v jeho pozdním dialogu *Timaios*.²⁰ Platón v něm prostřednictvím Timaa lící mýtus o stvoření světa a člověka, proto je v něm problematika týkající se času obsažena v souvislosti s tímto aktem. Smysly vnímatelný svět nemůže být věčně, proto musí být stvořený a toto stvoření musí mít i příčinu.²¹ Podle Graesera jde, spíše než o stvoření, o „mytický přechod od ideality k realitě.“²² Tento přechod připisuje Platón zásahu božského tvůrce (*démiúrğa*), který chtěl bez závidi vytvořit veškerenstvo co nejpodobnější jemu samému, a protože on sám byl dobrý, svět stvořil také dobrý.

¹⁵ DÉMOKRITOS. DK 55 A 71. Srov. SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 41.

¹⁶ DÉMOKRITOS. DK 55 A 72.

¹⁷ HÉRAKLEITOS, DK 22 B 52. Srov. HUSSEY, Edward. *Presokratici*, s. 68.

¹⁸ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 40.

¹⁹ BARROW, John David. *Nové teorie všeho*, Praha: Argo, Dokořán, 2008, s. 187.

²⁰ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 41.

²¹ PLATÓN. *Tim*. 28a.

²² GRAESER, Andreas. *Řecká filosofie klasického období*, s. 200.

Musel tak učinit podle věčného vzoru, protože svět je tím nejkrásnějším dílem a tudíž nemohl být stvořený podle již stvořeného vzoru. Kdyby tak bylo učiněno, svět by nemohl být nejkrásnější, protože by pouze napodoboval již stvořený vzor.²³

Samotný akt stvoření proběhl uspořádáním nesouladného a neuspořádaného pohybu viditelného. *Démiúrgos* úvahou došel k závěru, že rozumová bytost je lepší než nerozumová, a tak vložil do duše rozum a duši do těla světa tak, aby byl svět co nejkrásnější a nejlepší. Svět se tak stal živoucí bytostí, která má duši i rozum. Avšak dokonalost, které stvořený svět nabyl, nemohla být obrazem nějaké samostatné části, ale pouze celku. Proto je svět jediný a kompletní úhrn všech živlů a nic nemůže být mimo něj.²⁴ Tvůrce podřídil jeho viditelné tělo neviditelné duši, která celým světem proniká. Toto byl „božský počátek nikdy nekončícího a rozumného života, který trvá navěky.“²⁵ Potěšený výsledky své dosavadní práce se tvůrce rozhodl, že stvořený svět, totiž obraz věčných bohů, co nejvíce napodobí onomu vzoru. To však nebylo možné, protože vzor, ze kterého tvůrce vycházel, byl věčný, a to přirozeně odporovalo světu stvořenému. Proto se rozhodl, že vytvoří „jakýsi pohyblivý obraz věčnosti a pořádaje svět učiní podle věčnosti, trvající v jednotě, její věčný obraz s pohybem určeným číslem, to, co jmenujeme čas.“²⁶ Tak vznikl čas společně se světem. Slunce, Měsíc a pět oběžnic vznikly z pragmatického důvodu proto, aby mohlo dojít k zachování počtu času, aby všichni rozumní živočichové mohli na základě oběhů těchto těles počítat čas. Tato tělesa jsou tedy samotnými nástroji času.²⁷

V *Timaiovi* je zmíněn, v souvislosti s pohybem kosmu a pohybem duše, počítatelný a kosmologický čas. Tyto dva časy spojují lidského ducha s nevzniklým božským vzorem. Kruhový pohyb duše vytváří podmínku pro veškerou kontinuitu, který dává vzniku měřenému času, tj. pravidelnému opakování a navracení téhož, které probíhá také jako pohyb duše, v kruhu. V materiálním světě chápe Platón kruhový pohyb jako jediné možné vyjádření věčnosti.²⁸

²³ PLATÓN. *Tim.* 29e-30b.

²⁴ PLATÓN. *Tim.* 30b-36d.

²⁵ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 42.

²⁶ PLATÓN. *Tim.* 37d-38b.

²⁷ PLATÓN. *Tim.* 38b-e

²⁸ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 44.

Platón také zmiňuje plný rok. Chápe tak dobu, za kterou se všechny planety vrátí do téže polohy, kterou měly na počátku. Tento popis se hodně přibližuje pojetí Aristotelovy fyziky, avšak, jak upozorňuje Sokol, interpretace *Timaia* přináší řadu problémů, které souvisí nejen s překladem, ale i s pochopením doby, kdy dialog vznikl. Proto bychom při přejímání názorů měli být velmi opatrní. Jak ostatně vyložím později, Platón se hlavně díky svému učení o idejích vzdaluje Aristotelově nauce. Platónovo zkoumání přírody neposkytuje žádnou jistotu, ale jen pravděpodobnost. Zkoumání tělesného má pro něj druhořadý význam. Proto také myšlenku stvoření podává formou mýtu namísto výkladu.²⁹

V návaznosti na Parmenida se Platón snaží čas z naší reality úplně vyloučit a tím snížit jeho roli. Podle něj je opravdovou realitou svět idejí, který je nedotčený plynutím času a vše v materiálním světě odvozuje svoji existenci z forem, které jsou neměnné, nehybné a trvalé. Tyto formy poskytují dokonalý vzor a pozorovatelné jevy v materiálním světě jsou pouze stíny ideálních forem.³⁰ Svět idejí je přístupný jen trénované mysli, protože neobsahuje pouze fyzické objekty, ale i abstraktní pojmy, z nichž Platón přisuzuje největší význam matematice.³¹

U Platóna je tedy čas pohyb, který plyne z budoucnosti skrze přítomnost a vzdaluje se do minulosti. Svět podle Platóna vznikl přeměnou chaosu v řád a tím odporuje imaginární termodynamické šipce času, která naopak neustále navyšuje entropii.³² Sám Platón však nemohl tyto pojmy znát. Právě on dal vzniknout času společně s materiálním světem, jak se i v současnosti předpokládá. Také Augustin vysvětluje vznik materiálního světa společně s časem. Podle Platóna je však tento svět pomíjivý a nestálý. Stále přisuzuje pravzorům, které chápe jako obecné rysy bytí, tedy jako souhrn společných atributů věcí a jim přisuzuje vyšší realitu než jednotlivinám. Oproti svým předchůdcům ale činí v myšlení o čase krok vpřed, protože nenechává člověka napospas osudu, ale běh času vkládá částečně do jeho rukou. Podřízení člověka

²⁹ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 43.

³⁰ BARROW, John David. *Nové teorie všeho*, s. 187.

³¹ BROOKS, Michael. *Velké otázky - Fyzika*, s. 192.

³² HAWKING, Stephen. *Stručná historie času*, Praha: Mladá fronta, 1991, s. 141.

nebesům je přiřknuto právě člověku, který sám pokračuje v díle *děmiurga* a objevuje tak zcela nezávisle nové oblasti.³³

³³ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 45.

3 ARISTOTELÉS

3.1 Metoda zkoumání

Aristotelés byl především badatel a oblasti jeho zájmu se těšilo mnoho oborů. Graeser píše o Aristotelovi, že „byl logik, teoretik vědění, ontolog, metafyzik, etik, politický filosof, badatel přírody a mnohého jiného.“³⁴ Aristotelés si sám uvědomoval, jaké problémy a rizika přináší členění filosofie, ale i přes tuto obtíž se snažil dělit jednotlivá odvětví do specifických disciplín. Nakonec vědy rozčlenil na teoretické, praktické a poetické. Aristelova praxe probíhala tak, že nejprve vyložil pojetí problému u svých předchůdců nebo jemu současných myslitelů. Dále problém formuloval, zkoumal a teprve následně přišel s řešením. Díky této metodě patří k těm badatelům, kteří své myšlení chápou dějinně.³⁵ Věřil, že jeho filosofování vyjadřuje souhrn veškerého dosavadního řeckého myšlení. Graeser předpokládá, že se Aristotelés domníval, že „rozvíjení moudrosti a filosofie dospělo v jeho výkladu příčinného vědění ke svému přirozenému završení.“³⁶

Aristotela lze také srovnat se současnými filosofy, kteří pracují s historickým textem a vycházejí z předpokladu, že i jejich předchůdci se zabývali stejnými problémy jako oni sami. Aristotelés se s nimi systematicky vyrovnával a jejich názory a postoje reflektoval vůči svému vlastnímu myšlení. Často takto posunul filosofickou diskuzi o krok dál, vyřešil různé problémy, zavedl pojmový aparát, který přetrval až do novověku a nyní se znovu vynořuje v novoscholastice. Díky systematickému utřídění Aristotelových spisů Androníkem se může zdát, že jeho filosofický systém obsahoval mnoho ustálených dogmat, ale pravdou je, že není úplně definitivní. Často se v jeho spisech objevují rozpory, z nichž je patrné, že o problému uvažoval velmi dlouhou dobu a často je ponecháno samotnému čtenáři následné spekulativní řešení. Graeser při hledání odpovědi na tyto rozpory vidí možné řešení v existenci nepravosti spisů, včetně některých míst *Metafyziky*. Připisuje je aristotelikům druhé nebo třetí generace. Snaha

³⁴ GRAESER, Andreas. *Řecká filosofie klasického období*, s. 275.

³⁵ GOTTLIEB, Paula. *Aristotle*. in. *Central Works of Philosophy, Volume 1: Ancient and Medieval Philosophy*, Chesham : Acumen, 2005. s. 58.

³⁶ GRAESER, Andreas. *Řecká filosofie klasického období*, s. 279.

o eliminaci systematických rozporů se nazývá *athetese*.³⁷ Jako další možnost objasnění rozporů zmiňuje Ricken bádání Wenera Jaegera, který vykládá Aristotela evolučně a zpochybňuje tak Androníkovo dělení. Aristotelovo bádání přirovnává k vývojové hypotéze a popisuje, jak „prošel vývojem od idealisty v Platónově smyslu ke střízlivému empirikovi.“³⁸ Problém této teorie spočívá v naší neznalosti datace spisů, a tak ji nelze ověřit.

Přes tato fakta však jádro Aristotelovy nauky zůstává neměnné. Díky svým velkým myšlenkám se stal výraznou autoritou scholastiky, která jej v plném rozsahu poznala díky arabskému světu, a jeho odkaz, i přes kritické námitky, přetrvává dodnes.³⁹

3.2 Aristotelova koncepce věčného světa

Aristotelés nemá myšlenku týkající se stvoření světa příliš v oblibě, protože zavání nadpřirozenými silami. Věří, že svět existuje věčně.⁴⁰ Ve spisu *O nebi* předpokládá, že Země má tvar koule. Soudí tak na základě pozorování zatmění Měsíce a zjišťuje, že nastávají vždy, když Země vstoupí mezi Slunce a Měsíc. Stín, který vrhá Země na Měsíc je kruhový, a tak vyvozuje, že sama Země musí být kulatá.⁴¹ Mylně však uvažuje o postavení naší planety ve vesmíru. Předpokládá, že je Země nehybným středem vesmíru a oběžnice kolem ní obíhají po kruhových drahách. Kruhový pohyb je podle Aristotela také tím nejdokonalejším kosmickým pohybem, protože jedině tento druh pohybu ani čas nevznikají ani nezanikají, ale vyskytují se společně.⁴² Vyvozuje, že čas a pohyb jsou ve velmi úzkém vztahu.⁴³

Podle Aristotela vzniká pohyb v důsledku vzájemného působení látky a formy. Toto působení existuje od věčnosti, takže i pohyb je bez konce. Zde je potřeba uvést, že Aristotelés chápe pohyb jako veškerou změnu, a to nejen jako pohyb místní, ale i jako změnu tvaru a formy. Samotná látka vyžaduje formu, protože ji pokládá za nejvyšší dobro, tedy za něco božského. Jak ale mohl vzniknout pohyb bez konce? Pohyb

³⁷ GRAESER, Andreas. *Řecká filosofie klasického období*, s. 280.

³⁸ RICKEN, Friedo. *Antická filosofie*, Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 1999, s. 87.

³⁹ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 45.

⁴⁰ HAWKING, Stephen. *Stručná historie času*, s. 18.

⁴¹ Tamtéž, s. 11.

⁴² RICKEN, Friedo. *Antická filosofie*, s. 108.

⁴³ Tuto problematiku více rozeberu v následující kapitole zaměřené na zkoumání o času ve spisu *Fyzika*.

potřebuje pohybující a pohybované. Aristotelés vysvětluje, že pohyb musel vyjít z pohybujícího, které však není pohybováno. Soudí tak z úvahy, že není možné jít do nekonečna po linii vzniku a zániku. Například každý organismus vznikl z jiného organismu, který také vznikl.⁴⁴ Na počátku musela být nutně nějaká prvotní příčina, která nevznikla ani nezanikne. Takové vlastnosti přisuzuje úplně dokonalé čiré formě bez látky, která nemůže být nic jiného než samotný Bůh. Aristotelés takto dochází k prvotnímu hybateli, který je dokonalou formou čirého myšlení a nejvyšší dobro, které, ač je nepohyblivé, přesto pomocí myšlení pohybuje ostatním, včetně oběžnic. Ostatní živí tvorové se podílí na věčnosti díky své schopnosti se množit. Jedinec nemůže existovat věčně, ale ve schopnosti zachovat druh množením se podílí na božské věčnosti tím, že po ní touží. Tuto touhu vysvětluje Aristotelés jako pud.⁴⁵

3.3 Čas ve Fyzice

Stěžejní část Aristotelových výkladů o čase je obsažena ve čtvrté knize *Fyziky*. Samotné části o čase předchází výklad o místě a prázdnu. Jak upozorňuje Sokol, tuto souvislost je potřeba mít na paměti, protože právě Aristotelés zkoumá čas ve spojitosti se zkoumáním přírody.⁴⁶ Aristotelés ve studii postupuje svoji typickou a již zmíněnou metodou. Nejprve nastíní problém, poté referuje o svých předchůdcích, ukazuje rozpory a nakonec přichází s vlastním řešením problému.

Na začátku se ptá, zda čas vůbec existuje a jaká je jeho podstata. O pochybné existenci času usuzuje na základě tohoto výkladu: „Jedna jeho část totiž již byla, a proto není, druhá však teprve bude, a proto ještě není. Z těchto částí se však skládá jak neomezený čas, tak i kterákoli jeho část, kterou pokaždé vyjmeme. To však, co je složeno z nejsoucího, nezdá se nejspíš, že by mohlo mít podíl v jsoucnosti.“⁴⁷ Upozorňuje, že všechny dělitelné věci, nebo alespoň jejich části, musí být, existovat.

⁴⁴ RICKEN, Friedo. *Antická filosofie*, s. 108.

⁴⁵ Tamtéž, s. 109.

⁴⁶ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 47.

⁴⁷ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,10,217b34-218a4.

S časem je to ale tak, že jedna část již byla, druhá část teprve bude a žádná část není, protože čas je dělitelný.⁴⁸

Přítomný okamžik (*to nyn*, nyní) nechápe Aristotelés jako součást času, protože čas se neskládá z přítomných okamžiků, z nichž by vznikal celek. Jakou má tedy přítomný okamžik povahu? Je možné, že je stále stejný anebo je každý okamžik jiný? Pokud by byl každý okamžik jiný, nutně by musela probíhat jedna doba zároveň s jinou dobou, a to není možné. Přítomný okamžik musí napřed zajít, otázkou však zůstává, jak a kam zajde. Sám do sebe zajít nemůže a do jiného také ne, protože mezi jím a jiným okamžikem je nekonečný počet dalších okamžiků a tudíž by všechny musely koexistovat. To však není možné. Pokud by však byl přítomný okamžik stále týž, musel by mít čas jen jednu hranici; a stejně jako žádná dělitelná věc nemá jen jednu hranici, nemá ji ani čas.⁴⁹ Přítomný okamžik je tedy spíše spojnicí mezi minulostí a budoucností a zároveň od sebe minulost a budoucnost odděluje. Aristotelés takto vykládá obtíže, které se týkají vlastností času.⁵⁰ Patočka vidí čas jako nedokonalou skoro-reality, se kterou naše mysl počítá jako se samozřejmostí a Aristotelovi připisuje prvenství v opravdovém bádání o čase, jelikož tuto problematiku vystavil kritické reflexi a snažil se problematické aspekty objasnit pomocí rozumu.⁵¹

Aristotelova snaha najít odpovědi u svých předchůdců je marná. Kriticky se staví k názoru, že čas je pohybem celku. Mínil tak zřejmě Platóna.⁵² Namítá, že i část oběhu je čas, nikoli však celý oběh. Při hypotetické myšlence existence více světů se mu tato možnost jeví jako absurdní, protože by tak bylo zároveň více časů. Další názor, že čas je sama nebeská sféra, přijde Aristotelovi tak naivní, že mu nepřipadá důležité zabývat se jeho nemožnostmi. Z předchozích myšlenek však vyvozuje, že „čas jest především pohybem a jakousi změnou“⁵³, a tedy je pravděpodobně nutné z tohoto faktu vycházet. Problém spočívá v tom, že změna a pohyb přísluší pouze věci samé, tudíž se vyskytuje jen někde; jenže čas je všude. Zároveň změně a pohybu přísluší rychlosti, které se určují

⁴⁸ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,10,218a4-7.

⁴⁹ PATOČKA, Jan. *Aristotelés*, Praha: Vyšehrad, 1994, s. 104.

⁵⁰ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,10,218a24-32.

⁵¹ PATOČKA, Jan. *Aristotelés*, s. 103.

⁵² SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 48.

⁵³ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,10,218b10-11.

časem. Čas se však nedefinuje časem, kvalitou ani kvantitou, a tak je zřejmé, že pohybem není.⁵⁴

Jak ale Aristotelés uvádí, o čase nemůžeme říci, že by byl neměnný. V době, kdy spíme, se v naší mysli nic nemění a nevnímáme čas, který mezitím uběhl. Po probuzení si spojíme dobu před usnutím s dobou po probuzení v jednu. Doba spánku jakoby vypadla.⁵⁵ Důležitým faktorem pro vnímání času je tedy také hodnověrnost našich smyslů ve stavu bdělosti.⁵⁶ Z toho vyplývá, že čas není změna ani pohyb, ale zároveň na nich není zcela nezávislý. V případě pohybu je podle Aristotela nutné přihlédnout k faktu, že čas a pohyb vnímáme zároveň. Pokud je úplná tma a nejsme schopni vnímat žádný vnější pohyb, zakoušíme pohyb v naší mysli. Takto vnímáme, že uplynul nějaký čas a zároveň se nám zdá, že během té doby nastal nějaký pohyb. Pohyb tedy musí nějak k času patřit. Pokud není sám čas pohybem, tak musí být čas nějakým aspektem pohybu. Pohybované se totiž vždy pohybuje od něčeho k něčemu nebo z něčeho v něco, a to se spojitou velikostí. Vždy tedy dochází k pohybu na trase z bodu A do bodu B v prostoru nebo k dochází k přeměně stavu. Z toho vyplývá, že pohyb je spojitý a čas také, protože se jeví, že vždy uplynulo tolik času, jak dlouho trval pohyb. Začátek a konec pohybu i času je určen diferenciací *před* a *po*, která je místní i časová, ale není s pohybem totožná. Pro člověka je vnímání času určeno změnou, která je vymezená právě rozdílností *před* a *po*, tj. změnou mezi dvěma okamžiky. Je tedy patrné, že přítomné okamžiky určují čas, který proběhl mezi nimi. Nesmíme však přítomný okamžik vnímat jako jednotný celek, ale rozlišovat jej jako *dřívější* a *pozdější* v pohybu a v čase. Poté teprve můžeme mluvit o čase, „neboť to právě je čas, počet pohybu dřívějšího a pozdějšího.“⁵⁷ Takto Aristotelés definuje čas, ale pro lepší srozumitelnost definici dále rozvádí.

Čas je pohybem jen pokud jej lze počítat, to znamená pokud je pohyb pravidelný a opakovaný.⁵⁸ Aristotelés se opírá o důkaz: „Poměr více a méně určujeme počtem,

⁵⁴ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,10,218b12-20.

⁵⁵ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,11,218b21-29.

⁵⁶ MRÁZ, Milan. *Smyslové vnímání a čas v Aristotelově filosofii*, Praha: Filosofický ústav AV, 2001, s. 15.

⁵⁷ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,11,219b1-2.

⁵⁸ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 49.

avšak větší a menší pohyb časem; čas je tedy jakýsi druh početní míry.⁵⁹ V pravidelném rytmu opakování je čas v podstatě variabilní interval, který je nerozlučně spojen s okamžikem. Z toho je patrné, že stejně jako pohyb je jen jeden a jednotlivé pohyby se do něj začleňují v celek, tak i čas je jeden.⁶⁰ Místní pohyb poznáme podle toho, co se pohybuje. Těleso, díky němuž víme, že dochází k pohybu, odpovídá vždy nějakému bodu na dráze. Toto těleso je substrát a v každém z bodů nabývá jiných atributů. Aristotelés uvádí příklad, ve kterém sofisté říkají, že něco jiného je, když je Koriskos v Lykeu a když se nachází na náměstí. Okamžik tedy odpovídá tělesu, které se pohybuje a čas odpovídá pohybu. Pohyb tedy poznáváme podle reálné věci, která se přemísťuje.⁶¹

Dále Aristotelés uvádí, že podobně čas poznáme díky jednotlivým okamžikům, které nabývají různých atributů podle časového určení (například *před* a *po*), avšak jako substrát jsou totožné.⁶² Existence samotného času je závislá na okamžicích a naopak bez času by nemohly být okamžiky. Čas je počet pohybů a okamžik je jednotka počtu, protože odpovídá tělesu v pohybu.

O funkci přítomného okamžiku Aristotelés říká, že zajišťuje jak spojitost minulosti s budoucností, tak jejich dělitelnost (je hranicí). Také uvádí, že čas je v přítomném okamžiku neustále na svém počátku a vždy je jiný.⁶³ Čas tedy můžeme dělit, ukončovat a spojovat. Lze použít přirovnání s úsečkou, která je částí přímky. Začátek a konec úsečky představují určení *před* a *po*, a mezi nimi vzniká dráha, na které se pohybuje těleso. Přítomný okamžik je jako hranice úsečky a není součástí času, ale jen jeho atribut. Jestliže tento okamžik slouží k počítání, je číslo. Pro lepší porozumění uvádí Aristotelés příklad s koňmi; někde se vyskytuje deset koní, ale desítka je mimo tyto koně i jinde. Nakonec tuto problematiku shrnuje tak, „že tedy čas jest počtem pohybu dřívějšího a pozdějšího a je spojitý.“⁶⁴

⁵⁹ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,11,219b4-5.

⁶⁰ PATOČKA, Jan. *Aristotelés*, s. 106.

⁶¹ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,11,219b17-23.

⁶² SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 49.

⁶³ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,13,222a10-34.

⁶⁴ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,11,220a25-26.

Aristotelés se dále věnuje běžné mluvě, v níž říkáme o čase, že je krátký nebo dlouhý (např. dlouhé léto), a také, že je ho mnoho nebo málo (např. mnoho let). Naopak, že je rychlý nebo pomalý, o něm neříkáme. Čas je stejně jako přímka dělitelný na úseky. Z hlediska počtu je nejmenší časový úsek jeden nebo dva, ale z hlediska velikosti nemá čas žádné minimum. Proto z hlediska *před* a *po* nabývá různých hodnot. Přítomná změna je sice jedna, ale pokud je minulá nebo budoucí, je zákonitě jiná, protože, jak již bylo uvedeno, přítomné okamžiky jsou vždy jiné. Čas se ale může znovu a znovu opakovat, stejně jako se opakují pohyby. Tato skutečnost se projevuje opakováním roků nebo ročních období.⁶⁵

V další části studie Aristotelés říká, že čas a pohyb se určují navzájem, a tak nejen pohyb měříme časem, ale i čas pohybem. „Pohyb navazuje na velikost a na pohyb čas, protože to vše je kvantitativní, spojitě i dělitelné.“⁶⁶ S velikostí je to podobné, protože ji měříme pohybem a pohyb velikostí. Aristotelés to potvrzuje na příkladu dlouhé cesty, konkrétně to znamená, že pokud je vykonáno mnoho chůze, je cesta daleká. „Čas je tedy míra pohybu, protože určuje ‚časový loket‘: velikost, kterou se měří celek.“⁶⁷ Z toho vyplývá, že když je pohyb obsažen v čase, tak čas samotný se měří časem. Určení *nyní*, *před* nebo *po* jsou obsažena v čase stejně jako jsou zastoupena sudá a lichá v číslech.⁶⁸

Všechny věci jsou obsaženy v místě a zároveň jsou obsaženy v čase. A stejně jako ve vztahu k určitému počtu se dá vždy najít větší počet, tak se dá najít větší časový úsek k menšímu časovému úseku. Zde Aristotelés vyvozuje jednu z hlavních vlastností času, a tou je podléhání zkáze. Věci vystavené působení času chátrají a lidé stárnou a zapomínají. Čas je příčinou úpadku všeho. Není to tak, že bychom mládli či se stávali krásnějšími, protože čas je „počtem pohybu a pohyb vyvádí z dosavadního stavu, co jest.“⁶⁹ Aristotelés si také všímá, že všechny věci chátrají bez dalšího přičinění, avšak jejich vzniku musí pomoci další faktor, který je v pohybu. Pokud by vše bylo nečinné, tak by nemohlo nic vzniknout. Pokud by ustal místní pohyb, tak by vše jen zanikalo.

⁶⁵ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,12,220b1-14.

⁶⁶ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,12,220b26-27.

⁶⁷ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 50.

⁶⁸ Tamtéž, s. 50.

⁶⁹ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,12,221b4-5.

Zánik však nepůsobí čas, ale vývoj samotné věci, který probíhá v čase. Z toho vyplývá, že všechny změny a všechna pohybovaná tělesa existují v čase.⁷⁰

Z výše uvedeného je zřejmé, že věčné věci nemohou být v čase; nemohou se jím měřit a nepodléhají zkáze. Aristotelés tvrdí, že čas ale může být i měřítkem klidu, protože klid je také obsažen v čase. Nesmíme zapomenout na to, že čas není pohybem, ale pouze jeho mírou a měřit můžeme i věci v klidu. Věci, které existují jen někdy, jsou obsaženy v čase, protože podléhají koloběhu vznikání a zánikání a můžeme je měřit. Takové věci objímá ještě větší čas, který převyšuje jejich bytí a měří jejich jsoucnost. Příkladem nejsou věci je třeba Homér, který již byl. Jiné věci budou, ale o nich nic nevíme. Některé věci mohou nabývat obou modů. Věci, které nejsou v pohybu ani v klidu, nejsou ani v čase, protože nemohou být měřeny.⁷¹

V další pasáži *Fyziky* se Aristotelés věnuje výrazům označujícím nějakou část času a vystavuje je reflexi na základě dosavadních zjištění. Používání výrazu „již“ (*to d'édé*) je spojeno s budoucností i minulostí, ale především je to část času, která je nepříliš vzdálená přítomnému nedělitelnému okamžiku. Aristotelés uvádí příklady vět: „Již jdu“ pro blízkou budoucnost; a dále pro blízkou minulost: „Již jsem byl“. Výraz „právě“ (*to arti*) označuje také část času blízko přítomnosti, ale tato část času se vyskytuje pouze v minulosti. Pokud někdo oznámí, že právě přišel, tak tím myslí, že přišel třeba před minutou, ale určitě nepřišel včera a už vůbec tím nemyslí, že teprve přijde. Výraz „dávno“ (*palai*) označuje také minulost, ale velmi vzdálenou od přítomného okamžiku. V případě výrazu „náhle“ (*to d'exaifnés*) mluvíme o něčem, co se změnilo ve velmi krátkém čase. Pokud náhle začne pršet, tak je to nečekané a příchod deště je velmi rychlý. V podstatě je to změna ze suchého do mokrého stavu.⁷² Pokud užíváme výrazy „dříve“ a „později“, myslíme tím něco, co je nějak vzdáleno vzhledem k přítomnému okamžiku a jelikož je tento okamžik v čase, jsou tyto výrazy také v čase. Výraz „dříve“ můžeme užívat jak vzhledem k minulosti, tak vzhledem k budoucnosti. V budoucnosti

⁷⁰ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,13,222b23-28.

⁷¹ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,12,221b7-222a5.

⁷² ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,13,222b1-18.

jej používáme, když chceme označit událost, která nastane blíže k přítomnosti než jiná událost.⁷³

V případě mluvení o přítomném okamžiku (*to nyn*, nyní) Aristotelés uvádí, že někdy může znamenat něco blízkého. Můžeme o někom říci, že přijde nyní a tím myslíme, že přijde brzy. Jindy může přítomný okamžik znamenat naopak něco vzdáleného v čase. Říkáme, že události u Ília se nestaly nyní, a myslíme tím, že od nich uběhlo již mnoho let. Pokud řekneme, že jednou (*pote*) bude záplava, myslíme tím událost, která nastane v čase, který je vymezený vůči nynějšku v prvním popsaném smyslu.⁷⁴

V poslední části studie o čase se Aristotelés věnuje souvislosti času a duše. Vznáší otázku, zda by byl čas, pokud by nebyla duše. Je zjevné, že existence času je závislá na existenci subjektu, který jej dokáže měřit. Čas je počtem všeho druhu pohybu, protože „v čase věc vzniká i zaniká, roste, přeměňuje se i přemísťuje.“⁷⁵ Aristotelés vylučuje možnost dvou časů, i přestože člověk dokáže díky svému myšlení mluvit v přítomnosti o již zaniklé minulosti a také částečně dokáže předvídat budoucnost. Čas chápe jako jeden, který je všude stejný, absolutní. Čas měříme určitým časem, stejně tak jako koně měříme koněm. Autor dále uvádí, že nejlepší mírou je pravidelný stejnoměrný kruhový pohyb, protože se dobře počítá. Díky tomu, že se čas takto měří, se někteří myslitelé mohli domnívat, že čas je pohyb nebeské sféry. Čas je však mírou kruhového pohybu a sám se také tímto pohybem měří.⁷⁶

3.4 Zmínky o čase v ostatních spisech

S tématem času se u Aristotela nesetkáváme jen v jeho obsáhlé studii ve *Fyzice*. S různými fragmenty se můžeme setkat v dalších pojednáních. Zajímavé je, že každá zmínka o čase je uvedena pokaždé v jiné souvislosti. Aristotelés si uvědomoval pestrost světa a nesnažil se vše pojmut jedním hlavním tématem. Věděl, že každá oblast zkoumání je specifická a vyžaduje si odlišný přístup v bádání. Proto se s tematikou času

⁷³ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,14,222b30-223a16.

⁷⁴ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,13,221a10-24.

⁷⁵ ARISTOTELÉS. *Phys.* IV,14,223a31-32.

⁷⁶ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 51.

můžeme nepřímo setkat v řadě spisů. Hlavní Aristotelovy myšlenky o čase a stvoření jsem shrnul v kapitole *Aristotelova kosmogonie*. Další zmínky o čase lze najít ve spisech *O smyslech* a *Nikomachova etika*.

Sedmá kapitola pojednání *O smyslech* obsahuje zajímavou analýzu přítomného okamžiku. Na základě úvahy o smyslovém vnímání akordů dochází Aristotelés k závěru, že nemůže existovat okamžik tak malý, že bychom jej nedokázali uchopit smysly. Kdyby tomu tak bylo, tak bychom si nemohli uvědomovat ani sami sebe. Všechny části času jsme tedy schopni vnímat, protože vše, co má nějakou velikost, vnímat lze.⁷⁷

V *Nikomachově etice* se Aristotelés dotýká tématu času několikrát. V první knize v souvislosti s blaženým životem říká, že budoucnost je nám nejasná.⁷⁸ V šesté knize se krátce zmiňuje o minulosti a budoucnosti, avšak zcela jiným způsobem než ve *Fyzice*. Předmětem rozhodování totiž nemůže být nic, co se již událo, ale pouze budoucí a možné. Minulost je to jediné, co je odepřeno i Bohu. Ani Bůh nemůže změnit, co se již stalo.⁷⁹ Dále v deváté knize v souvislosti s faktem, že dobrodinec raději někomu něco daruje, než sám dostává, říká: „U přítomného jest příjemná skutečnost, u budoucího naděje, u minulého vzpomínka. Nej příjemnější však a zároveň nejmilejší jest to, co jest ve skutečnosti.“⁸⁰

3.5 Aristotelova koncepce času a současnost

Aristotelova studie ve *Fyzice* dala pojmu čas zcela nový význam. Popisem kruhového pohybu nebeské sféry sice navazuje na své předchůdce, zejména na Platóna, ale zcela nově dává čas do souvislosti s pohybem, protože tvrdí, že čas a pohyb se navzájem definují. Souvislost času s pohybem je nepřehlédnutelný fakt, který až ve dvacátém století vedl k matematické formulaci.⁸¹ Čas bez pohybu není podle Aristotela možný a navíc není možná existence času bez myslící duše, která by jej mohla měřit (počítat). Bytosti se smyslovou nebo vyživující duší nejsou schopny podobné činnosti, tudíž pro ně čas neexistuje.

⁷⁷ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 46.

⁷⁸ ARISTOTELÉS. *Eth. Nic.* I,11,1101a14-23.

⁷⁹ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 47.

⁸⁰ ARISTOTELÉS. *Eth. Nic.* IX,7,1168a10-14.

⁸¹ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 52.

Dnes, i přes složitost lidského mozku víme, že část šedé hmoty mozkové zvaná pruhované tělíčko (*striatum*) obsahuje vědomí času. Tam se hromadí vzpomínky a také se tam vytváří dojem, či iluze o toku času. Jde o uskupení neuronů propojených různými elektrickými obvody, které jsou aktivní při určitých činnostech. Lidské vědomí času je v podstatě soubor elektrických signálů, které jsou spouštěny na základě smyslových vjemů.⁸² Aristotelés nic o pruhovaném tělísku nevěděl, přesto správně určil člověka jako jedinečnou bytost, která je jediná schopná vnímat čas.

Současní fyzikové však stále nejsou zajedno v otázce existence či neexistence času. Lidské subjektivní vnímání času může být pouhou iluzí, která je založena na vnímání změn v okolí. Trhliny v soustavě poznatků o čase se objevily při hledání jednotné teorie pole, která by podle fyziků měla najít syntézu mezi kvantovou mechanikou a obecnou relativitou. Podle Wheeler-De Wittovy rovnice nelze zavést pojem „čas“ kvůli omezení, která plynou z kvantové neurčitosti. Čas je tak podle Wheelera a De Wittta pouze pojem, který zabraňuje chaosu a hodiny pouze uchovávají záznam o tom, kolik pohybů ručička na ciferníku udělala.⁸³ O podivnosti času vypovídala i Laplaceova teorie dokonalého determinismu, která však nepočítala s principem neurčitosti formulovaným ve dvacátém století. Laplace tvrdil, že vše je dáno v počátku. Vzhledem k tomuto tvrzení by čas také nebyl potřeba, protože „všechno dění je skrytě dáno v zákonech a počátečních podmínkách.“⁸⁴ Berkeley dokonce tvrdil, že prostor i čas jsou pouhou iluzí.⁸⁵ Podobně tak učinil již dříve Kant. Prostor a čas popsal jako apriorní formy našeho vědomí a z přírody je úplně vyloučil.⁸⁶ Jak je vidět, podivnou povahou času se zabývali filosofové a vědci ve všech epochách vývoje lidstva, a i přesto zůstává Aristotelovo tvrzení o neexistenci času bez myšlící bytosti stále nevyvráceno.

Podstatnou myšlenkou Aristotelovy studie o čase je zejména téma měření a měřících jednotek. Podle Sokola tak „předjímá novověký program kvantifikace kvalit a předurčuje budoucí vědecké myšlení času.“⁸⁷ Aristotelés přispěl velkou měrou

⁸² BROOKS, Michael. *Velké otázky - Fyzika*, s. 17.

⁸³ BARROW, John David. *Nové teorie všeho*, s. 187.

⁸⁴ Tamtéž, s. 77.

⁸⁵ HAWKING, Stephen. *Stručná historie času*, s. 27.

⁸⁶ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 131.

⁸⁷ Tamtéž, s. 52.

k budoucí konstrukci mechanických hodin⁸⁸ i k celkovému vnímání času tak, jak jej člověk denně prožívá. Měření času se stalo nedílnou součástí běžného lidského života a většina současných obyvatel planety by si nedokázala bez hodinek nebo kalendáře představit svůj den, či týden. Ne každý se zajímá o problematiku teorií pole, a tak lidé s časem plánují, hospodaří a nakládají s ním dle svých potřeb. Berou čas jako součást svého života a ne jako fyzikální veličinu.

Naproti tomu můžeme polemizovat s teorií o kruhovém pohybu, jako o nejzákladnějším pohybu ve vesmíru. Dnešní fyzika pracuje s lineárními procesy. Pohyb v kruhu ve vesmíru v podstatě neexistuje, protože dráhy oběžnic nejsou přesné kružnice, ale elipsy.⁸⁹ Současní fyzikové pracují s teorií velkého třesku, která je běžně přijímána jako teorie, která popisuje vznik vesmíru. Dokazuje ji fakt, že je pozorováno rozpínání vesmíru, které je zřejmě důsledkem dávné obrovské exploze. Tato teorie je lineární proces, který má počátek v podobě velkého třesku a pravděpodobně spěje k zániku. Zánik je nejistý,⁹⁰ ale co se týká času, jeho tok určuje imaginární šipka, jejíž směr je dán druhým termodynamickým principem, který ve zjednodušené formě říká, že entropie ve vesmíru neustále roste. Z toho vyplývá, že změny ve vesmíru vedou k neuspořádanosti, kterou nelze zmenšovat a čas tak běží stále vpřed. Tím je zajištěno, že rozbitý hrnek můžeme maximálně slepit dohromady, ale nikdy už nebude stejný; budík, když přestane tikat, tak se také sám nenatáhne, ale potřebuje k tomu jinou energii. Marné tak byly i snahy o vytvoření *perpetum mobile*.⁹¹ Navzdory těmto faktům můžeme Aristotela i jeho předchůdce vyzdvihnout a ocenit v tom, jak dokázali uvažovat o dění ve vesmíru bez pomoci jakéhokoli přístroje. Aristotelés vyzoroval, že Země není plochá deska a že se pohyb ve vesmíru děje v cyklech, které zhruba odpovídají kružnici. Tím položil nemystický základ pro další badatele.⁹²

Velkou filosofickou diskuzi začal vést Aristotelés i díky analýze přítomného okamžiku. Touto problematikou se stále zabývají i moderní filosofové. Hledají to, co je

⁸⁸ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 97.

⁸⁹ HAWKING, Stephen. *Stručná historie času*, s. 14.

⁹⁰ Kelvin předpokládal, že konec vesmíru nastane, až entropie dosáhne stavu absolutního chaosu, tj. až nebude možno udělat více nepořádku, nastane tzv. tepelná smrt vesmíru. Další možný konec vesmíru popisuje teorie velkého křachu, která předpokládá zastavení rozpínání vesmíru a následné smršťování, které skončí zánikem hmoty v singularitě. Obě teorie jsou však v rovině spekulativní fyziky.

⁹¹ BROOKS, Michael. *Velké otázky - Fyzika*, s. 19.

⁹² HAWKING, Stephen. *Stručná historie času*, s. 12.

základnější a co je podstatnější, a kladou si otázku: „Je čas složen z okamžiků nebo jsou okamžiky pouhou idealizací skutečných trvání?“⁹³ Aristotelés se snažil najít syntézu obojího. Moderní filosofie polemizuje s převodem okamžiku na trvání a naopak. Whitehead nebo Bergson vyzdvihují trvání, protože podle nich je reálný až proces. K jednorázovému aktu se přiklání Bachelard a Roupnel. Tato diskuze je stále otevřená a jednoznačná odpověď na to, zda je svět složen z kontinuálních dějství nebo z jednotlivých prvků dějství, neexistuje. Aristotelés chápal čas jako číslo pohybu, a tak sám vycházel z procesu. Na druhou stranu chápal okamžik jako bod. Moderní diskuze se tak v podstatě snaží jeho učení stanovit jednoznačným. Dalším, do dnešních dní řešeným problémem, je otázka poměru mezi trvalým a proměnlivým v čase. Podle Aristotela k času patří stálé proměnlivé. Pohyblivé v čase trvá a mění se jeho určení. Patočka to přirovnává k bodům na dráze, přičemž je potřeba pohyblivého a dráhy.⁹⁴ Čas je tak vytvářen jako linie. Na tomto předpokladu staví Bergson svoji tezi, že čas vzniká promítáním zážitku, který později myslí korigujeme a upravujeme. Vyjadřuje se tak k Aristelově určení *před* a *po*, k němuž měříme pohyb a tvrdí, že toto určení je v dráze již před tím, než začneme měřit.⁹⁵

Aristotelés věřil pouze v jeden čas, chápal ho jako absolutní, to znamená jako jednorozměrnou homogenní veličinu, kterou lze znázornit na časové ose. V absolutní čas věřil i Newton, který v 17. století objevil pohybový a gravitační zákon. Oba vědci byli přesvědčeni o tom, že časový úsek mezi dvěma událostmi je stejný, ať je pozorovatel kdekoli. Newton gravitačním zákonem vyvrátil Aristotelovu myšlenku, že Země a de facto každé těleso se může nacházet ve stavu klidu. Díky tomu nelze určit absolutní polohu objektu v prostoru, protože pro různé pozorovatele se liší umístění událostí a jejich vzájemné vzdálenosti. Newton ale učinil nepochopitelný krok a tuto myšlenku z náboženských důvodů nepřijal.⁹⁶

Fyzika až do roku 1905 pracovala s myšlenkou absolutního času. V roce 1676 učinil Christensen Römer objev, kterým zasadil myšlenku absolutního času první, i když v té době nepostřehnutelnou ránu. Zjistil totiž, že světlo se pohybuje konečnou

⁹³ PATOČKA, Jan. *Aristotelés*, s. 107.

⁹⁴ Tamtéž.

⁹⁵ Tamtéž.

⁹⁶ HAWKING, Stephen. *Stručná historie času*, s. 26.

rychlostí. Pro pozorovatele to znamená, že se vůči světlu může pohybovat různými rychlostmi, ale světlo má vůči němu rychlost stále stejnou.⁹⁷ V 19. století se vědci snažili tento paradox vysvětlit zavedením substance zvané *éter*, ale až Albert Einstein v roce 1905 odvrhl myšlenku absolutního času formulací speciální teorie relativity a objasnil, proč všichni pozorovatelé naměří vůči sobě vždy stejnou rychlost světla. Důvodem je skutečnost, že přírodní zákony vypadají stejně pro všechny pozorovatele, i když se vzájemně rovnoměrně pohybují. Mění se jiné veličiny, mimo jiné i čas, a tak každému pozorovateli běží jiný čas, i když on sám tento fakt nepozná. Tento efekt se nazývá *dilatace času*.⁹⁸ Einstein se ale vůbec nezmínil o gravitaci, a tak v roce 1915 zformuloval novou teorii, doplněnou o gravitaci, která je známá jako obecná teorie relativity. Definuje čtyři dimenze, z níž jsou tři rozměry prostorové a jedna je čas. Toto jsoucno nazval *časoprostor*, ten je zakřivený a díky tomu se projevuje samotná gravitace. Z obou teorií vyplynulo, že čas i prostor nejsou samostatné substance, ale projevují se pouze jako vlastnosti věcí.⁹⁹ To, že byl Aristotelés velký myslitel, dokazuje fakt, že jeho myšlenka absolutního času odolala více než dvě tisíciletí vyvrácení, přestože s ní polemizovala řada filozofů. Například Leibniz řekl o čase a prostoru, že se jedná pouze o vlastnosti věcí.¹⁰⁰ Mnohem dříve před ním předpověděl podmíněnost času věcmi Augustin, jehož analýza bude v mé práci následovat.

⁹⁷ HAWKING, Stephen. *Stručná historie času*, s. 29.

⁹⁸ Dilataci času vyvrací nová teorie o generátorech prostoročasů. Jde o hierarchicky uspořádaný systém generátorů času, z nichž na vrcholu řetězce stojí vesmír a pod něj spadají galaxie, soustavy, planety, ale i živočichové a lidské výtvoř.

⁹⁹ BROOKS, Michael. *Velké otázky - Fyzika*, s. 25.

¹⁰⁰ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 129.

4 ÚVAHY O ČASE PO ARISTOTELOVI

4.1 Úvod

V této kapitole bych se rád pro zachování kontinuity krátce věnoval myšlení a úvahám o čase, které následovaly po Aristotelovi a předcházely koncepci Aurelia Augustina. Z myslitelů helénismu už žádný nezaznamenal tak rozsáhlou pasáž o čase jako Aristotelés ve *Fyzice*, přesto se o tomto fenoménu zmiňují zejména v souvislostech s etikou. Největší pozornost tématu času, ještě před příchodem patristiky, věnoval novoplatónik Plotinos, jehož filosofie byla silně ovlivněna Platónem a obsahovala mystické prvky.

4.2 Stoikové a epikúrejci

Nejvýznamnější systém období helénismu je stoicismus. V tomto období převažoval ve filosofii důraz na etiku, a to zejména díky skutečnosti, že hegemonem dosud známého světa byl Řím. Stoikové považovali za ústřední část své filosofie nejen etiku, ale pilíři jejich myšlení byla ještě logika a fyzika. Podle stoiků je čas, stejně jako u Aristotela, spjat s pohybem. Zakladatel stoické školy Zénón z Kitia, který žil v letech 340 – 260 př. Kr., prohlásil, že čas je rozpětí (*diastéma*), které je měřítkem pro rychlé a pomalé. Zénónův následovník Chrysippos ze Soloi tvrdil, že čas je průvodcem pohybu.¹⁰¹

Druhým významným systémem, který vznikl v tomto období, byla škola epikúrejců. Epikúrejci se také soustředili na etiku, již byla podřazena logika a fyzika. Jejich etika však byla značně hédonistická, avšak s důrazem na praktický rozum a klid ducha (*ataraxie*). Těžce nemocný Epikúros v posledních letech svého života prohlásil, že radosti těla jsou sice příslušné momentálnímu okamžiku, ale duše může vzpomínat na radosti v minulosti a může toužit po radostech budoucích. Tímto způsobem se člověk teoreticky dokáže pohybovat v čase. Čas je ale průvodce celého lidského života, doprovází jej ve dne a noci, v bolesti i klidu.¹⁰² Touto tezí se Epikúros značně přiblížil

¹⁰¹ RIST, John M. *Stoická filosofie*, Praha: OIKOYMENH, 1998, s. 283 - 298.

¹⁰² SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 41.

koncepti Augustina, který, jak později upřesním, vztahoval plynutí času k očekávání budoucího a vzpomínání na minulé.

4.3 Plótinos

V době, ve které Plotínos žil (asi 205 – 270), se již formovalo křesťanství a on sám pozdější křesťanské myšlení ovlivnil. Patřil mezi novoplatóniky, kteří se považovali za žáky Platóna a jeho dílo chtěli vyložit v nezkreslené podobě. Ve skutečnosti vytvořili samostatný filosofický systém, který z Platóna vycházel, ale obsahoval mystické prvky. Tento systém byl také posledním systémem antiky.¹⁰³

Plotínovo vysvětlení času je tak zcela jiné než Aristotelova analýza. V sedmém traktátu třetí knihy *Ennead* se Plotínos zabývá věčností a časem. Ve shodě s Platónovým výkladem nechápe věčnost jako něco proměnlivého, ale jako nedělitelný, dokonalý celek bytí. Věčnost je jako vyzařování života, které v sobě obsahuje všechno. Doslova jako to, „co něčím jiným ani nebylo, ani nebude, nýbrž co pouze jest, co má bytí stále, které se ani nemění v bude, ani nevzešlo změnou z nějakého bylo, to je věčnost.“¹⁰⁴ Věčnost pochází sama ze sebe a je totožná s Bohem, proto ani vesmír nemá počátek. Zplozené věci potřebují ke své existenci budoucnost, skrze kterou hledají věčnost, a tak musí neustále nabývat své bytí. Zplozené věci mají podíl na věčnosti, protože sami lidé žijí v čase, který je nástupcem věčnosti. Čas ale není pohyb, protože ten se dá na rozdíl od času zastavit.¹⁰⁵

Otázkou tedy zůstává, jak vznikl proměnlivý čas z něčeho, co je neproměnlivé. Prvotní čas byl nejdříve v klidu sám v sobě. Společně s ním setrvala v klidu duše veškerenstva, jakási aktivní síla, která nechtěla spočívat v neměnné přítomnosti a zatoužila po něčem víc. Duše se začala pohybovat a s ní i čas. Vznikl tak čas, který nabyl pohybu a stal se obrazem neproměnlivé věčnosti, tj. vyššího světa. Čas se začal projevovat rozrůžňováním (*diastasis*) života. Tím, jak se mění život, se vytváří minulost a čas tak může neustále plynout.¹⁰⁶

¹⁰³ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 53 - 54.

¹⁰⁴ PLOTÍNOS. *Enn.* III, 7(45),3,33-37.

¹⁰⁵ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 53 - 54.

¹⁰⁶ PLOTÍNOS. *Enn.* III, 7(45),11,1-45.

Plotínos přiřkl času nelehký úděl. Aby si udržel své bytí, musí si jej oproti věčnosti stále získávat, ale pravé bytí nikdy nezíská. Můžeme jej chápat jako rozpínání života duše, které je postupné. Pokud by se ale duše rozhodla znovu se vrátit do původního stavu neměnné přítomnosti a stáhla se zpět sama do sebe, tak by vzala s sebou i čas. Opět by byla pouze věčnost a smyslový vesmír by přestal existovat. Ona věčnost ale není neživá, protože už fakt, že v sobě obsahuje možnost probrat se k životu, jí přisuzuje životaschopnost. Plotínův zájem je právě zaměřen na věčnost probuzenou, která je životem duše veškerenstva a obsahuje čas. Čas je pak v každé duši, která jej dokáže vnímat. Každá duše je zároveň samotnou duší veškerenstva, a tak má čas stejnou vlastnost jako věčnost a není rozdroben na jednotlivé části.¹⁰⁷

Z Plotínových myšlenek a novoplatónismu vycházel Augustin. Karfíková upozorňuje na fakt, že Plotínovo pojednání *O věčnosti a čase* bylo možným předobrazem jedenácté knihy Augustinova *Vyznání*.¹⁰⁸ Nicméně Plotínos se nezabývá jednotlivými lidskými životy, ale rovnou uchopuje celek jako duši vesmíru. Tento fakt může sloužit jako alternativa, když se myšlení ocitne v bezvýchodné situaci a neví kudy dál. Poprvé je tak čas přisouzen člověku, ale až teprve Augustin tuto myšlenku plně rozvinul.¹⁰⁹

¹⁰⁷ PLOTÍNOS. *Enn.* III, 7(45),13,60-70.

¹⁰⁸ KARFÍKOVÁ, Lenka. *Čas a řeč*, Praha: OIKOYMENH, 2007, s. 7.

¹⁰⁹ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 66.

5 AURELIUS AUGUSTINUS

5.1 Augustinův pohled na dějiny a stvoření

Pojetí dějin a stvoření je u Augustina zcela jiné než u Aristotela. Augustin chápe dějiny jako proces, který začal stvořením, nyní pokračuje podle plánu spásy a bude ukončen Posledním soudem. Touto tematikou se zabývá obšírně v díle *O Boží obci*. Na počátku dějin stojí akt stvoření, který provedl Bůh a vytvořil svět z ničeho podle své vlastní vůle. Zásadní událostí je pak vystoupení Boha v osobě Syna. Tímto momentem začíná výběr vyvolených, kteří po Posledním soudu vstoupí do Boží obce. Pozemská obec je určena bezvěrcům a je odsouzena k zániku. Nesmíme však ztotožňovat církev s Boží obcí, protože i v církvi jsou nespravedliví lidé. Církev je pouze nedokonalý obraz dokonalé obce a jejím úkolem je připravit základy, z nichž jednou Boží obec vzejde. Augustin tedy nepřisuzuje církvi dokonalost, ale zároveň jí přiznává nejvyšší postavení v lidské společnosti. Do církve jsou podle Boží vůle povoláváni lidé určeni ke spasení. Až nastane Soudný den, tak lidé mimo církev nebudou moci dosáhnout spásy.¹¹⁰ Zajímavé je, jakým způsobem Augustin datoval počátek světa. Podle knihy *Genesis* vypočítal, že svět byl stvořen asi 5000 let př. Kr. Tato doba zhruba odpovídá konci poslední etapy doby ledové. Pravděpodobně jde o náhodu, ale právě tomuto období odpovídají dle archeologů počátky dnešní civilizace.¹¹¹

Problematikou stvoření se Augustin zabývá také v úvodních hlavách jedenácté knihy *Vyznání*, po nichž následuje detailní rozbor týkající se času. Samotné stvoření světa neproběhlo v čase, ale čas byl stvořen společně se světem a se světem také zanikne. Na počátku všeho bylo Slovo, které je věčné, protože i sám Bůh je mimo čas. Mimo čas nic nevzniká ani nezaniká, proto nelze srovnávat věčnost s pozemskou existencí. Vše stvořené vzniká a zaniká a zároveň touží po Bohu, protože, jak Augustin sám píše, na pokyn Boha plynou okamžiky.¹¹² Vystává zde ale paradox. Bůh promlouvá ústy pozemšťana, který není věčný a zároveň je jedincem, kterého sám Bůh

¹¹⁰ KIRWAN, Christopher. *Augustine: City of God*. in. Central Works of Philosophy, Volume 1: Ancient and Medieval Philosophy, Chesham: Acumen, 2005, s. 153 - 156.

¹¹¹ HAWKING, Stephen. *Stručná historie času*, s. 18.

¹¹² AUGUSTIN, *Confess.* XI, 2,3.

stvořil. Jak ale mohl vytvořit člověka, který vyřkl Slovo a tím Slovem teprve vytvořit svět? Před vytvořením světa přece nebylo zhola nic. Jenže Bůh je nejdokonalejší a všemocný. Vše, co Bůh dělá a říká, je mimo čas a nemá tak s pozemskou proměnlivostí nic společného. Slovo, kterým tvoří, je souvěčné, a to, že promlouvá ústy pozemského jedince, je pouze projev jeho dokonalosti. Jestliže se někdo udivuje, tak porovnává věčnost s plynoucím časem, a to není možné. „Víme, o Pane, víme, že (...) Tvému Slovu však nic nepředchází, nic nenásleduje, protože jest opravdu věčné a nesmrtelné. A proto v tomto svém souvěčném Slovu od věčnosti pravíš vše, co pravíš, a stane se vše, co pravíš, aby se stalo; a jinak netvoříš, než svým Slovem, a přece vše, co tvoříš svým Slovem, neděje se současně, ani od věčnosti.“¹¹³ Takto pestře líčí Augustin podstatu onoho Slova.

Stejně tak je nepatřičné se ptát, co dělal Bůh, než stvořil svět. Augustinova odpověď je prostá, Bůh nedělal nic. Odpovídá tak ale pouze v narážce na nesmyslnost této otázky, která je chybná, protože se týká času. Před stvořením však nebylo tvorů ani času. Augustin se touto otázkou zabývá zejména proto, aby odvrhl podobné dotazy vznášené proti židovské a křesťanské nauce, které směřují k absolutnímu počátku, tj. ke stvoření světa Nejvyšší bytostí, která sama reprezentuje věčnost.¹¹⁴ Bůh nepotřebuje času, aby předešel časy, on je nade všechny časy. Augustin věčného Boha v kontrastu s lidstvím popisuje takto: „Tvá léta ani nemíjejí, ani nepřicházejí; naše léta však míjejí a přicházejí, aby konečně všecka minula. Tvá léta jsou všechna zároveň, poněvadž stojí a neplynou; naše léta však tehdy budou všechna, až uplynou; Tvá léta jsou jako jeden den a Tvůj den není každodenně, nýbrž dnes; poněvadž Tvůj dnešní den neustupuje zítřejšímu, ani nenásleduje po včerejším.“¹¹⁵ Otázka, co dělal Bůh před stvořením světa, je zároveň rozhodující moment, který Augustina přivádí k výkladu o čase. Veškeré události probíhají v čase a nelze se tedy ptát, co bylo mimo čas.¹¹⁶

Ve dvanácté knize *Vyznání* se Augustin věnuje tématu samotného aktu stvoření. Země, která byla nejnižší částí vesmíru pod dvojím nebem, byla neviditelná a beztvará a nebylo nad ní světla. Zde se opírá jak o myšlenky Plotína, tak o první knihu

¹¹³ AUGUSTIN, *Confess.* XI,7,10-11.

¹¹⁴ ARMSTRONG, Arthur Hilary. *Filosofie pozdní antiky*, Praha: OIKOYMENH, 2002, s. 450

¹¹⁵ AUGUSTIN, *Confess.* XI, 13,18.

¹¹⁶ ARMSTRONG, Arthur Hilary. *Filosofie pozdní antiky*, s. 451.

Mojžíšovu, kde stojí: „Tma byla nad hlubinou“ (Gn 1,2). Přemýšlí, jak tuto beztvářost pojmenovat a myslí si, že by pojmenování mělo být nějakým často používaným slovem, a tak pro beztvářost nalézá výraz *prahmota*. Bůh tak učinil z beztvářé *prahmoty* tvar světa bez jakéhokoli časového vlivu. Stvořil Moudrost, která, ač není totéž co on, stále patří jemu, neodvrací se od něj a nepodléhá času.¹¹⁷ Čas vznikl společně s nebem a zemí a vzniklo tak všechno tvorstvo.¹¹⁸ Augustin si je sám vědom složitostí těchto úvah a konstatuje, že prostí lidé si představují akt stvoření moc jednoduše.¹¹⁹

V důsledku Augustinovy teorie stvoření světa se můžeme setkat se dvojitým typem času. Svrchovaný Božský čas je věčný a nekonečný. Oproti tomu je pozemský čas proces, ve kterém dochází k neustálým změnám a lineárně směřuje od počátku ke konci. Augustin uvažuje, proč není věčné celé tvorstvo, když Bůh od věčnosti chtěl, aby celé tvorstvo povstalo. Okamžitě však dodává, že ten, kdo takto mluví, dosud nepoznal Boha; a pokud někdo uvažuje o dlouhém čase, pak je to maximálně řada prchavých okamžiků.¹²⁰

5.2 Augustin a čas v jedenácté knize Vyznání

V jedenácté knize *Vyznání* se Augustin věnuje otázkám, které se týkají času samotného. Ptá se a zároveň si implicitně odpovídá: „Co jest tedy čas? Vím to, když se mne naň nikdo netáže; mám-li to však někomu vysvětliti, nevím.“¹²¹ Bezpodmínečně však ví, že pokud by nic nemíjelo, tak by nebyl minulý čas. Také si je jistý, že pokud by nic nepřicházelo, tak by nebyl budoucí čas a nic by netrvalo, pokud by nebyl čas přítomný. Problémem přítomného času je fakt, že minulý a budoucí čas nejsou, tudíž by přítomný měl trvat. Pokud by ale trval, stal by se věčností a nebyl by časem. Aby přítomný čas byl časem, tak se musí proměnit v minulý a tím pádem skončit. Jak tedy o čase můžeme říci, že *je*, když víme, že spěje ke svému zániku?¹²² Karfíková uvádí, že tato tendence času k nebytí je první paradox týkající se času v Augustinově úvaze. Těžko lze chápat čas tak, že příčinou jeho bytí je to, co nebude. „Čas je tedy rys věcí,

¹¹⁷ AUGUSTIN, *Confess.* XII, 15,19.

¹¹⁸ AUGUSTIN, *Confess.* XII, 19,25.

¹¹⁹ AUGUSTIN, *Confess.* XII, 27,38.

¹²⁰ AUGUSTIN, *Confess.* XI, 11,15.

¹²¹ AUGUSTIN, *Confess.* XI, 14,19.

¹²² AUGUSTIN, *Confess.* XI, 14,19.

keré spějí ke konci, je to jméno právě této pomíjivé povahy věcí.¹²³ Další problém nastává v případě, když mluvíme o minulém nebo budoucím, krátkém a dlouhém čase. Nemůže být něco dlouhé nebo krátké, když to není. O takových věcech můžeme mluvit pouze jako o přítomném čase, který byl nebo bude. Augustin dále analyzuje přítomný čas jednoduchou dedukcí. Od myšlenky, že o sto letech může říci, že jsou přítomné, přechází k jednomu přítomnému roku, dále k přítomnému měsíci, dnu, hodině, až dochází k okamžiku času, který nemůže rozdělit na další menší části. Jenže tento okamžik je takový, že „utíká tak rychle z budoucnosti do minulosti, že ani chvilky netrvá.“¹²⁴

Augustin tedy chápe přítomnost jako bezrozměrný okamžik (*nullum habet spatium*), skrze který se stává budoucnost minulostí. Tímto směřuje k výkladu měřitelného času. Časová období rozeznáváme tím, že je porovnáváme s jinými časovými obdobími. Měříme tedy něco, co již bylo a nebo něco, co teprve nastane, něčím, co nastalo nebo nastane. Z toho vyplývá, že měříme něco, co není. Jak ale můžeme měřit něco, co není? Přece musíme měřit něco, co má rozměr (*spatium*). Zde Karfíková upozorňuje na druhý paradox, a tím je paradox délky času.¹²⁵ Augustin nachází odpověď ve vlastnosti, která je nedílnou součástí času, a tou je plynulost. Čas plyne a my měříme jeho plynutí. Můžeme ho porovnávat a měřit když plyne, ale jakmile uplyne, tak není a nemůžeme ho již měřit.¹²⁶

Dále se vrací k problematice minulosti a budoucnosti. Důležitý moment celé jedenácté knihy je Augustinovo vyznání, že nic netvrdí, ale pouze hledá. V sedmnácté hlavě hledá důvody, kterými se pokouší potvrdit existenci minulého a budoucího času. Pokud by totiž nebyl minulý čas, pak by nikdo nemohl říkat pravdu, kdyby se na minulost v duši neřival, a zároveň by proroci nemohli vyprávět o událostech, které nastanou. Tímto způsobem vyvozuje pravděpodobnost minulého a budoucího času a klade si otázku, kde tyto dva časy jsou. Ví, že někde jsou, ale rozhodně ne jako budoucí nebo minulé, protože by tam jako budoucí ještě nebyly a jako minulé by tam už také nebyly. Musí být nutně někde jako přítomné. Problém minulého času je ukryt

¹²³ KARFÍKOVÁ, Lenka. *Čas a řeč*, s. 13.

¹²⁴ AUGUSTIN, *Confess.* XI, 15,22.

¹²⁵ KARFÍKOVÁ, Lenka. *Čas a řeč*, s. 13.

¹²⁶ AUGUSTIN, *Confess.* XI, 16,23.

v paměti a jazyce. „Mluví-li se o minulém dle pravdy, vybavují se z paměti ne věci samy, jež zanikly, nýbrž slova vzniklá z představ věcí; věci totiž postřehnutelné smysly vtiskly do duše představy jako své stopy.“¹²⁷ Vzpomíná tak na své dětství, které už není, ale když o něm vypravuje, tak si díky paměti vybavuje jeho obrazy v přítomnosti. Ovšem nevzpomene si na všechno a ze svého útlého dětství si stejně jako každý jiný nepamatuje nic.¹²⁸ Jak je tomu s budoucím časem, neví, ale co ví jistě, je fakt, že o budoucích činech většinou dlouho rozmýšlíme v přítomnosti a až onen čin nastane, stane se přítomným. Pokud někdo říká, že vidí budoucí věci, tak spíše mluví o přítomných znameních ukazujících na budoucí událost, protože nikdo nemůže vidět, co zatím není. Příkladem jsou červánky, které v přítomnosti předznamenávají východ Slunce.¹²⁹

Po úvaze o minulém a budoucím čase vyvozuje, že není minulý ani budoucí čas a tvrzení o tom, že jsou tři časy, a to přítomný, minulý a budoucí, je také nepřesné. Přesněji by se mělo říkat, že jsou sice tři časy, ale jsou jimi přítomný čas s hledem k minulosti reprezentující paměť (*memoria*), přítomný čas s hledem k přítomnosti, což je nazírání (*contuitus*) a nakonec přítomný čas s hledem k budoucnosti jako očekávání (*expectatio*). Původní tvrzení, že jsou tři časy, tedy Augustin potvrzuje, ale upřesňuje je ve vztahu k přítomnosti. Vyvozuje také, že budoucnost je částečně determinována minulostí. Chápe, že užívání výrazů minulého, přítomného a budoucího času je zlovyk a pokud se rozumí tomu, co dotyčný říká, tak to nehaní. „Málo slov užíváme v pravém smyslu; většinou v nepravém. Víme však dobře, co chceme říci.“¹³⁰

Problematika neexistence minulého a budoucího času a pomíjivosti bezrozměrné přítomnosti se opět projevuje v otázce, jak měřit čas. Augustin se už zmínil, že měříme plynutí času, ale přemýšlí odkud, kudy a kam čas plyne. Vyvozuje, že přichází z něčeho, co ještě není skrze něco, co nemá žádné trvání a pokračuje někam, co již není. Avšak stále má za to, že měříme rozměr. Často, když byl ve svých úvahách bezradný, obracel se k Bohu. Děje se tomu tak i v této situaci a prosí Otce, aby mu pomohl rozluštit tuto záhadu. Nesouhlasí s tím, že čas je pohybem Slunce, Měsíce a hvězd. Tato

¹²⁷ AUGUSTIN, *Confess.* XI, 18,25.

¹²⁸ AUGUSTIN, *Confess.* I, 6,10.

¹²⁹ AUGUSTIN, *Confess.* XI, 18,26.

¹³⁰ AUGUSTIN, *Confess.* XI, 20,28.

hypotéza je pro něj nepřijatelná, protože není vztažena na všechna pohybující se nebeská tělesa. Pokud by však čas byl pohybem všech nebeských těles, pak by mohl být pohybem všech těles. Zastaví-li se nebeská tělesa a hrnčířský kruh se nezastaví, nepřestane přece existovat čas. Stále totiž budeme moci říci, kdy se točí pomaleji nebo rychleji. Právě řeč je klíčem k poznání povahy času.¹³¹

Máme tedy pohyb těles, ale není to čas a zároveň čas neměříme pohybem. Augustin ví, že pohyb nebo klid se měří časem, a tak čas chápe jako rozpětí (*distentio*), ve kterém se uskutečňuje pohyb nebo klid. Stále ale není jasné, zda měříme samotný čas a nebo jím jen měříme. Zde nastává třetí Augustinův paradox, a to paradox měření času.¹³² Jestliže měříme pohyb časem, tak čím potom měříme čas?¹³³

Augustin zůstává u výměru času jako u rozpětí, ve kterém se odehrává určitý proces a přemýšlí, čím toto rozpětí měří. Usuzuje, že například podle délky řeči můžeme stanovit, zda byla dlouhá nebo krátká. Tím myslíme, že měla dlouhé nebo krátké rozpětí. Nějaká slabika je dlouhá a nějaká slabika je krátká, ale také záleží na rychlosti přednesu. Někdy může být dlouhá slabika řečena rychle a krátká pomalu, a tak se stane, že krátká slabika bude mít delší rozpětí než dlouhá. Čas tedy měří vlastním pozorováním. Na příkladu zvuku hlasu popisuje, jak nejprve bylo ticho, pak hlas zazněl a znovu bylo ticho. Nejprve byl hlas budoucí a nešlo jej měřit, protože ještě nebyl. Po doznění hlasu ho také nebylo možné měřit, protože již nebyl. Logicky tak dochází k výsledku, že hlas mohl být měřen pouze v době, kdy zněl a byl vymezen začátkem a koncem. Byla to doba, kdy byl tento hlas pomíjivý v jakémsi prostoru času (*spatium temporis*), nikoliv v bezrozměrné přítomnosti.¹³⁴ Přesto však po doznění hlasu dokáže říci díky svědectví sluchu, že jedna slabika byla dvakrát tak delší než druhá, ale nemůže to říci, když hlas ještě zní. Z toho vyvozuje, že měří něco, co zůstalo v jeho paměti. „Ano, v tobě, duchu můj, měřím čas (...), měřím totiž ten dojem, který na tebe činí věci a který trvá, i když ony minuly. A tento přítomný dojem měřím, ne ty věci, které jej způsobily. Měřím-li čas, měřím tento dojem. Buď tedy tento dojem jest sám čas, nebo

¹³¹ AUGUSTIN, *Confess.* XI,23,31-32.

¹³² KARFÍKOVÁ, Lenka. *Čas a řeč*, s. 14.

¹³³ AUGUSTIN, *Confess.* XI, 26,35.

¹³⁴ KARFÍKOVÁ, Lenka. *Čas a řeč*, s. 14.

času vůbec neměřím.¹³⁵ V případě ticha je to tak, že měření provádíme přeřikáváním slabik v mysli. V mysli si také předem připravujeme, jak dlouhý zvuk vydáme a skrze paměť jej převedeme do skutečnosti. Hlas se během svého plynutí postupně mění z budoucího na minulý.¹³⁶

Augustin si po této úvaze klade otázku, jak je možné, že ubývá budoucnost, která ještě nenastala a zároveň, jak je možné, že se navyšuje minulost, která už není? Jedině tak, že v duchu je obsaženo očekávání, pozorování a vzpomínka. Augustin tak popírá budoucnost a minulost a přítomnost zase nemá žádný rozsah. Plynutí času tak vysvětluje prostřednictvím ducha, který „očekává, dává si pozor a pamatuje si, aby to, co očekává, procházelo tím, nad čím bdí, do toho, co si pamatuje.“¹³⁷ Trvá pouze pozornost. Dlouhý budoucí čas je tedy dlouhé očekávání budoucího a dlouhý minulý čas je dlouhá vzpomínka na minulost. Augustin pro snadnější pochopení uvádí příklad se známou písní, kterou chce zaspívat. Před začátek zpěvu se vztahuje jeho očekávání na celou píseň. Během zpěvu se do paměti převádí vždy část odzpívané písně a také se zároveň mění v minulost. S rostoucí délkou odzpívané písně narůstá i minulost a do paměti se ukládá stále více. Stejným tempem se naopak zmenšuje očekávání. Jediné, co je přítomné, je pozornost, pomocí které se budoucí mění v minulé. Po dozpívání přejde celá píseň do paměti. Tento proces lze aplikovat na celý lidský život, jehož části tvoří skutky a konečně jej lze aplikovat i na věk celého lidstva, který tvoří jednotlivé lidské životy.¹³⁸

Po tomto zkoumání, kdy Augustin definoval lidský život jako rozpětí (*distentio*), se znovu obrací k Bohu a přiznává, že se zcela rozptýlil v otázce času, ale jeho řádu přesto nezná. Ví pouze to, že nadejde jeho splynutí s Bohem.¹³⁹ Nad časem, který je pro člověka vnímán skrze ducha, v němž je jak minulost, kterou máme ve vzpomínkách, tak budoucnost, kterou očekáváme, stojí Božská věčnost. Bůh je stvořitel duší, těl i myslí.

¹³⁵ AUGUSTIN, *Confess.* XI, 27,40.

¹³⁶ AUGUSTIN, *Confess.* XI, 27,41.

¹³⁷ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 62.

¹³⁸ AUGUSTIN, *Confess.* XI, 28,42.

¹³⁹ AUGUSTIN, *Confess.* XI, 29,43.

On znal nebe a zemi, aniž by proběhla jakákoli změna v jeho poznání. Podobně také stvořil svět, aniž by proběhla jakákoli změna v jeho činnosti.¹⁴⁰

Karfíková připisuje Augustinovu duchu mimo rozpínání také nutnost paměti počátku svého rozpínání a také aktualitu trvání. Bez pozornosti ducha orientované k přítomnosti, skrze kterou se převádí budoucnost v minulost, by nemohl plynout čas a naopak, kdyby se duch nerozpínal ve vzpomínku a očekávání, nemohla by existovat kontinuita plynutí času. „Čas jako kontinuita i proměna tak předpokládá rozpětí ducha a zároveň jeho pozornost obrácenou k přítomnosti.“¹⁴¹ Podle Karfíkové je tak duch dvojedinou strukturou, v níž trvale pozoruje sebe a zároveň registruje proces od počátku do konce.¹⁴²

Augustinův text o čase je pozoruhodný především proto, že v zásadě hledá odpověď na otázku o čase z pohledu lidské zkušenosti. Člověk, jakožto subjekt, s časem pracuje, organizuje si ho a měří jej. Pokud je tedy člověk schopný takto přemýšlet, musí přece vědět, co je čas. Po opatrných krocích dochází k závěru, že čas je lidský život sám. Člověk dokáže vzpomínat na minulé a očekávat budoucí, a právě v tom je podle Augustina ukryt klíč k pochopení času. Rozpínání času oběma směry pomocí duše, která sjednocuje přítomné s minulým a budoucím, hraje podstatnou roli pro lidskou časovost. Bez této schopnosti duše, jakožto živé bytosti, by čas nebyl.¹⁴³ Augustin tak, oproti svým předchůdcům, dává čas plně do rukou člověka. Oproti Plotínovi a myslitelům, kteří přiřkli čas nebeským tělesům, je to krok k subjektu, protože duše je svobodná a vesmírná tělesa může v měření času nahradit třeba hrnčířský kruh.¹⁴⁴

5.3 Augustinova koncepce času a současnost

Augustinova koncepce času ovlivnila myšlení řady myslitelů a badatelů. Jeho stanovisko se však ve středověku prosazovalo jen velmi těžko a dominoval názor Aristotelův. Aristotelovo zkoumání, které čas spojovalo především s pohybem, vládlo až do novověku. Dubský ve své studii *K dějinám interpretace Augustinova porozumění*

¹⁴⁰ AUGUSTIN, *Confess.* XI, 31,46.

¹⁴¹ KARFÍKOVÁ, Lenka. *Čas a řeč*, s. 17.

¹⁴² Tamtéž.

¹⁴³ KARFÍKOVÁ, Lenka. *Čas a intence v Augustinově raném pojednání De immortalitate animae*. in. *Reflexe* č. 44, Praha: OIKOYMENH, 2013, s. 24.

¹⁴⁴ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 62.

času uvádí několik výjimečných příkladů, kdy středověcí filosofové zkoumali jedenáctou knihu *Vyznání*. Například ve 13. století se na pařížské univerzitě dostalo Augustinovo zkoumání o čase do diskuze filosofů a teologů, a zkoumalo se, zda čas leží *in natura* nebo *in anima*. Dubský také uvádí, že *Vyznání* bylo velmi často, téměř až do 20. století, vydáváno pouze do desáté knihy s odůvodněním, že knihy XI. – XIII. jsou patričně pouze učeným mužům církve.¹⁴⁵

Augustinova koncepce času se dostává do popředí až v době, kdy se v hledáčku filosofických zkoumání a bádání objevuje otázka subjektu. V sedmdesátých letech 19. století se začíná obor psychologie rozvíjet jako samostatná věda, která se osvobodila od filosofie. Psychologie si klade nejvyšší nároky a hodlá se stát „základní filosofickou vědou“¹⁴⁶, protože se předpokládá, že se může zabývat v podstatě vším. Psycholog a aristotelik Franz Brentano si pravděpodobně jako první všimnul Augustinovy subjektivní koncepce času, která se rovněž dá označit jako psychologická. Souhlasí s jeho slavným výrokem: „Co jest tedy čas? Vím to, když se mne naň nikdo netáže; mám-li to však někomu vysvětliti, nevím.“¹⁴⁷ Brentano také poukazuje na to, jakým způsobem Augustin přistupuje k otázce času a charakterizuje ho jako představitele „subjektivity a fenomenální pravdy času.“¹⁴⁸

Opravdový obdiv a uznání Augustinovi vyslovil Bretanův žák a zakladatel fenomenologie Edmund Husserl. Respekt vůči Augustinovi v něm vzbudil jeho učitel díky přednáškám, které Husserl poslouchal ve Vídni. Oslovila jej zejména ta část, která byla zaměřena na čas jako fenomén vnitřního vědomí a začal pozorně číst Augustinův text o čase. Po vlastních přednáškách v letech 1905 – 1917 dochází k závěru, že deskriptivní psychologie a teorie poznání se již dávno potýkají s problémem analýzy časového vědomí. Augustinovi přisuzuje prvenství v tom, že právě on začal tyto nesnáze pocítovat. Velký význam přikládá hlavám 13 – 28 v jedenácté knize *Vyznání* a tvrdí, že i přes všechny vědecký pokrok, nedospělo vědění o nic dál než Augustin.¹⁴⁹

¹⁴⁵ DUBSKÝ, Ivan. *K dějinám interpretace Augustinova porozumění času*. in. Reflexe č. 28, Praha: OIKOYMENH, 2005, s. 6 - 7.

¹⁴⁶ HUSSERL, Edmund. *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*, Praha: Academia, 1972, s. 27 - 29.

¹⁴⁷ AUGUSTIN, *Confess.* XI, 14,19.

¹⁴⁸ DUBSKÝ, Ivan. *K dějinám interpretace Augustinova porozumění času*. in. Reflexe č. 28, s. 8.

¹⁴⁹ HUSSERL, Edmund. *Přednášky k fenomenologii vnitřního časového vědomí*, Praha: Ježek, 1996, s. 11.

Sokol uvádí Augustina za předchůdce fenomenologické školy, protože od něj převzala jak způsob zkoumání, tak i fenomény, ze kterých svá zkoumání vyvozoval.¹⁵⁰ Paul Ricoeur ve svém díle *Čas a vyprávění* uvádí Augustinovo zkoumání o čase jako počáteční fázi fenomenologie a oceňuje jeho snahu.¹⁵¹

Dubský také ve své studii zmiňuje Martina Heideggera, jenž se vrací k otázce pátrající po samotném způsobu bytí a přitom si všímá Augustinova textu. Čas je pro Heideggera důležitým faktorem v jeho zkoumání *pobytu (Dasein)* a dochází k závěru, že precizně zpracovaná teorie, ve které Augustin vložil čas do duše, je stále aktuální.¹⁵² Heidegger ve svém stěžejním díle *Bytí a čas* uvádí, že „každé hledání je předběžně vedeno tím, co hledá.“¹⁵³ Jedná se o jakési předporozumění, díky němuž již předem nějakým způsobem rozumíme tomu, co sami hledáme. Podle Heideggera bychom sami jinak nemohli klást žádné otázky, a tak i Augustin, ještě před položením základní otázky o povaze času věděl, co je čas a jen díky omezenosti řeči nemohl vyslovit odpověď. Augustin znal čas jako součást svého běžného rutinního života, mluvil o něm a plánoval jej. Na problém podstaty času narazil až při hlubším zkoumání, kdy nedokázal najít okamžité řešení.¹⁵⁴

Aplikace Heideggerova předporozumění na Augustinovu otázku se ukazuje jako příkladná. Augustin věděl, co je čas, ale neznal jeho definici, ani jej neuměl popsat, a proto se ptal. Po důkladném zkoumání došel k výsledku, který lze označit za vysvětlení, což je odpověď na původní otázku. Heidegger se také zabývá trojitou strukturou časovosti, kterou nazývá *ekstáze*. Jde o to, že budoucí, minulé a přítomné je jakási celistvost pobytu (*Dasein*), která ovlivňuje všechna rozhodnutí a činy. „Pobyt, jakožto starost o své bytí, se předně rozvrhuje a odhodlává, to jest je obrácen před sebe a kupředu (*sich-vorweg*), žije do budoucnosti nebo možná přesněji z budoucnosti. Aby to však mohl vůbec učinit, musí už existovat ve světě (*schon-sein-in*), rozumět mu a vyznat se v něm.“¹⁵⁵ Jedná se o jakýsi ekvivalent Augustinovy přítomnosti s hledem k minulosti (*memoria*). Heidegger tak zjišťuje, stejně jako dávno před ním Augustin, že

¹⁵⁰ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 64.

¹⁵¹ RICOEUR, Jan. *Čas a vyprávění*, Praha: OIKOYMENH, 2000, s. 13.

¹⁵² DUBSKÝ, Ivan. *K dějinám interpretace Augustinova porozumění času*. in. *Reflexe* č. 28, s. 14.

¹⁵³ HEIDEGGER, Martin. *Bytí a čas*, s. 20.

¹⁵⁴ DUBSKÝ, Ivan. *K dějinám interpretace Augustinova porozumění času*. in. *Reflexe* č. 28, s. 15.

¹⁵⁵ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 168.

není podstatné jen to, co je nyní aktuální, ale i to, co jsme prožili a co následuje. Jako lidé jsme sice bytosti časové a tím pádem konečné, ale o své bytí se musíme starat, protože jinak zůstaneme nezajištěni.¹⁵⁶

Henri Bergson, ačkoliv neznal Augustinovu teorii o čase, došel na přelomu 19. a 20. století k podobnému závěru o času pojatém jako rozpětí duše. Bergson tvrdí, že čas zážitku a vědomí se nedá postihnout fyzikálně, ale spíše jako trvání „vlastního času.“¹⁵⁷ Avšak takové trvání není subjektivní, jak by se mohlo na první pohled zdát. Vnímané trvání je součástí „vnitřního času“ vesmíru, který se sám neustále vyvíjí.¹⁵⁸

Zajímavý je i názor Ludwiga Wittgensteina, který se především zabýval funkcí jazyka a způsobem používání řeči. Na známou Augustinovu otázku o čase i na jeho samotnou odpověď reaguje z pohledu běžného uživatele řeči. Míjí, že není potřeba definice slova „čas“, protože při jejím hledání beztak upadneme do aporií jako Augustin. Je toho názoru, že Augustin měl zůstat u gramatické úvahy o čase, protože jeho další bádání vycházelo z myšlenky jednoho významu času. To je ale podle Wittgensteina špatně. Čas nemá jeden význam, ale dá se o něm mluvit v různých souvislostech přesně tak, jak jej užíváme v běžné mluvě. Stejně tak je tomu ve vědecké řeči, která se ptá převážně na podstatu času, ale pracuje s časem jako s veličinou, která je měřitelná. Tím ztrácí pátrání po podstatě času význam, neboť slova užíváme dle situace, ve které se momentálně nacházíme a jednotná odpověď neexistuje. Případné nalezení odpovědi, na které se všichni shodnou, je podle Wittgensteina také nepodstatné, protože tato odpověď nemusí platit navždy.¹⁵⁹

Novější filosofické interpretace Augustinovy koncepce vycházejí z „času stvoření“ dle knihy *Genesis* a jemu podřízenému „času personálnímu“. Pojem „personální čas“ použil Ernst A. Schmidt ve studii *Zeit und Geschichte bei Augustin*. Podle Schmidta je to způsob časového vidění způsobený Bohem, který, jak uvedl Augustin, je mimo čas. Takový čas je prostředek, který vytváří spojení mezi člověkem vyznávajícím a objevujícím s vlastním nekonečným Ty.¹⁶⁰ Podle interpretace J.-H.-J. Schneidera viděl

¹⁵⁶ DUBSKÝ, Ivan. *K dějinám interpretace Augustinova porozumění času*. in. Reflexe č. 28, s. 15.

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 20.

¹⁵⁸ SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*, s. 161.

¹⁵⁹ DUBSKÝ, Ivan. *K dějinám interpretace Augustinova porozumění času*. in. Reflexe č. 28, s. 24 – 25.

¹⁶⁰ SCHMIDT, Ernst A. *Zeit und Geschichte bei Augustin*, Heidelberg: Carl Winter, 1985, s. 61.

Augustin čas jako dimenzi, ve které stojí člověk před Bohem a hledá s ním porozumění.¹⁶¹

Z fyzikálního hlediska je Augustinova koncepce času mnohem flexibilnější než Aristotelova. Augustin totiž překvapivě předpověděl několik dnes obecně přijímaných teorií. Především je nutné vycházet z faktu, že se Augustin ptal po čase, který by procházel jednotný celým vesmírem. Existuje takový čas? Dnes fyzikové chápou čas jako vlastnost vesmíru a jedno bez druhého by nemohlo existovat. Z toho vyplývá, že před vznikem vesmíru nemohl být žádný čas.¹⁶² To tvrdí i Augustin. Bůh stvořil svět společně s časem a před stvořením nebylo tvorů ani času. Existence jednotného času v celém vesmíru zní lákavě z hlediska kauzality, která by nemohla být porušena, ale její zachování, alespoň na úrovni nemikroskopického světa, zřejmě určuje nějaký jiný princip. Podle Augustina je čas rys věcí, které spějí ke svému konci.¹⁶³ To je důležité tvrzení, protože Augustin spojením času s hmotnými objekty částečně předurčil, kam se bude v jemu vzdálené budoucnosti ubírat vývoj bádání o čase. Jak jsem již uvedl v kapitole *Aristotelova koncepce času a současnost*, teorie relativity pracuje s třemi dimenzemi prostoru a jednou dimenzí času. Společně tvoří *časoprostor* a prostor i čas se projevují jen jako vlastnosti objektů. Čas je tak podmíněn věcem a naopak.¹⁶⁴ Zdá se tedy, že takový jednotný čas neexistuje a může se naopak zdát, že je tomu právě naopak a časů je nekonečně mnoho. Jak by mohl nějaký princip spojovat různě měřící hodiny ve dvou vztažných soustavách, které se pohybují jinou rychlostí? Jenže *dilatace času* spočívá v jeho měření, ale samotný čas ke své existenci měření nepotřebuje. Co tedy tyto hodiny spojuje?

S velkým sjednocením fyziky, a tím i času, zápolí vědci již od minulého století, které bylo pro obor fyziky zlomové. Nejvýznamnějším kandidátem na velkou fundamentální teorii, která by měla sjednotit kvantovou mechaniku s teorií relativity, je teorie superstrun. V této teorii jsou jednorozměrné struny chápány jako základní objekty vesmíru a částice jsou projevem kmitů těchto strun.¹⁶⁵ Zdá se, že Augustin již na počátku středověku nastolil otázku, která, i přes veškerý technický pokrok, dělá potíže

¹⁶¹ DUBSKÝ, Ivan. *K dějinám interpretace Augustinova porozumění času*. in. Reflexe č. 28, s. 23.

¹⁶² HAWKING, Stephen. *Stručná historie času*, s. 18.

¹⁶³ KARFÍKOVÁ, Lenka. *Čas a řeč*, s. 13.

¹⁶⁴ BROOKS, Michael. *Velké otázky - Fyzika*, s. 25.

¹⁶⁵ HAWKING, Stephen. *Stručná historie času*, s. 154.

vědě i v současnosti. Hawking věří, že otázka jednotné teorie bude zodpovězena ještě za současné generace.¹⁶⁶ Zároveň s ní se vyřeší i záhada podivné povahy času, nebo případně jeho existenci úplně vyvrátí a vysvětlí jej pouze jako konstrukt pruhovaného tělíska, které máme všichni v mozku.¹⁶⁷

¹⁶⁶ HAWKING, Stephen. *Stručná historie času*, s. 162.

¹⁶⁷ BROOKS, Michael. *Velké otázky - Fyzika*, s. 17.

6 ZÁVĚR

Ve své práci jsem se zaměřil na koncepce času u Aristotela a Augustina. Přihlédl jsem také k výsledkům bádání myslitelů, kteří jim předcházeli a ovlivnili oba filosofy. Zároveň jsem se pokusil porovnat obě teorie se současnými poznatky. U Aristotela jsem primárně vycházel ze čtvrté knihy spisu *Fyzika* a svoji analýzu jsem doplnil o fragmenty z dalších Aristotelových spisů. U Augustina jsem převážně čerpal z jedenácté knihy spisu *Vyznání*. U výkladu o obou myslitelích jsem použil sekundární prameny, zejména od Sokola, Graesera, Rickena, Patočky a Karfíkové.

Při porovnání teorií obou myslitelů je první rozpor patrný v otázce stvoření světa. Podle Aristotela je svět věčný, kdežto podle Augustina svět vznikl z ničeho a je konečný. Augustin dokonce uvádí dataci stvoření, a to 5000 let př. Kr. Další odlišnosti v jejich koncepcích jsou důsledkem faktu, že byl Augustin při psaní *Vyznání* aktivním křesťanem, zatímco Aristotelova teorie nebyla tolik nábožensky ovlivněna.

Aristotelés se při hledání podstaty času snaží postupovat svojí typickou metodou a nejprve hledá řešení v již známých teoriích. V tvrzeních svých předchůdců však nenalézá uspokojivou odpověď, a proto se pouští do vlastní studie. Zjišťuje, že čas je nějak spojen se změnou a pohybem a definuje jej jako počet pohybů dřívějšího a pozdějšího a tvrdí, že je spojitý. Také se zajímá o povahu přítomného okamžiku. Vyvozuje, že přítomný okamžik je jakousi hranicí mezi minulostí a budoucností. Samotný čas spojuje s duší a je toho názoru, že čas závisí na subjektu, který je schopen jej počítat. Veškerý pohyb se děje v čase. V čase jsou také všechny věci a ty podléhají zkáze. Čas chápe jako míru kruhového pohybu, kterým se čas měří a díky tomu je neustále na počátku. Původcem veškerého pohybu je první nehybný hybatel, který je čirou formou myšlení a je mimo náš svět. Aristotelés věří v jeden absolutní čas a existence více časů mu přijde absurdní.

Augustinův přístup k poznání času je zcela jiný než Aristotelův. Augustin totiž ví, že nic určitého netvrdí, ale pouze hledá. Při svém hledání se často obrací na Boha. Nicméně fakt takového přístupu lze akceptovat, protože se zaměřuje na vnímání času samotným člověkem. Všimá si závislosti minulosti, přítomnosti a budoucnosti a určuje

tří časy, které odvozuje od paměti, nazírání a očekávání. Čas nakonec definuje jako rozpětí duše. Augustin se, stejně jako Aristotelés, zabývá přítomným okamžikem a popisuje jej jako bezrozměrný okamžik, skrze který se stává budoucnost minulostí. Mimo čas je Bůh, který existuje v bezrozměrné přítomnosti. Augustin si stejně jako Aristotelés všímá skutečnosti, že vše se děje v čase, a to včetně stárnutí, které Augustin chápe jako trest za Adamův první hřích. V otázce měření času dochází Augustin k závěru, že spojovat měření času s pohybem nebeských těles je nepřijatelné, neboť existují i jiné pohyby. Nakonec přichází s tvrzením, že měří dojem, který zanechaly věci v samotném duchu. Čas je tedy buď tento dojem a nebo se čas vůbec neměří. Zásadním bodem Augustinovy teorie je spojování času s hmotnými objekty, které se pohybují a mění. Touto teorií značně předstihl svou dobu. Stejně tak ji předstihl i tvrzením, že čas vznikl společně se světem.

Ze současného pohledu je Aristotelova koncepce času neaktuální. Z jeho myšlenek, které odolaly tíze času, bych zdůraznil stále otevřenou otázku o existenci či neexistenci času bez přítomnosti myslící bytosti. Dále bych vyzdvihl Aristotelův způsob uvažování o času. Stal se tak člověkem, který inspiroval pozdější tvůrce mechanických hodin, které jsou nedílnou součástí každodenního života většiny lidí. Tento fakt považuji za opravdový a podstatný přínos světu. Aristotelés se také stal významnou autoritou, kterou se inspirovali pozdější badatelé. Je tak zřejmé, že právě on stál na počátku opravdové exaktní vědy. Nicméně tomu, jakou zkušenost má běžný člověk s časem v každodenní praxi, se nevěnuje, a v tom vidím nedostatek jeho koncepce.

Augustin se věnuje času z pohledu empirie běžného smrtelníka. Jeho výklad není exaktní, i když některá jeho tvrzení se později ukáží jako pravdivá, a zřejmě proto je také více aktuální, neboť nabízí více interpretací. Augustin dává čas plně do lidských rukou a také se nebojí přiznat, že neví všechno. Svá tvrzení nemůže nijak dokázat, přesto se snaží popsat čas tak, jak jej člověk prožívá ve svém každodenním životě. Zároveň dává člověku naději, že až jeho čas skončí, je zde ještě Božská věčnost, se kterou se spojí. Skutečnost, že Augustin spojil čas s reálným prožíváním života a věcmi, je důvodem, proč považuji jeho koncepci za vyspělejší.

SEZNAM ZKRATEK

ARISTOTELÉS	<i>Eth. Nic. – Ethica Nicomachea</i> <i>Phys. – Physica</i>
AUGUSTIN	<i>Confess. – Confessiones</i>
PLATÓN	<i>Tim. – Timaeus</i>
PLOTÍNOS	<i>Enn. – Enneades</i>

7 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

Primární literatura

ARISTOTELÉS. *Fyzika*. Přeložil KŘÍŽ Antonín. 2. vyd. Praha: Rezek, 2010. ISBN 80-86027-31-7.

ARISTOTELÉS. *Nikomachova etika*. Přeložil KŘÍŽ Antonín. 1. vyd. Praha: Jan Leichter, 1937.

AUGUSTIN, Aurelius. *Vyznání*. Přeložil LEVÝ Mikuláš. 6. vyd. Praha: Kalich, 2012. ISBN 978-80-7017-165-3.

PLATÓN, *Timaios*. Přeložil NOVOTNÝ František, 3. opr. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2008. ISBN 80-86005-07-0.

PLOTÍNOS. *Věčnost, čas a duch*. Přeložil REZEK Petr. 1. vyd. Praha: Rezek, 1995. ISBN 80-901796-5-7.

Sekundární literatura

ARMSTRONG, Arthur Hilary. *Filosofie pozdní antiky: od staré Akademie po Jana Eriugenu*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2002. ISBN 80-7298-053-X.

BARROW, John D. *Nové teorie všeho*. 1. vyd. Praha: Argo, Dokořán, 2008. ISBN 978-80-7363-186-4.

BROOKS, Michael. *Velké otázky – Fyzika*. 1. vyd. Praha: Universum, 2011. ISBN 978-80-242-3065-8.

DUBSKÝ, Ivan. *K dějinám interpretace Augustinova porozumění času*. in. Reflexe č. 28. Praha: OIKOYMENH, 2005. ISSN 0862-6901.

ELIADE, Mircea. *Mýtus o věčném návratu: archetypy a opakování*. 2. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2009. ISBN 978-80-7298-388-9.

GOTTLIEB, Paula. *Aristotle*. in. Central Works of Philosophy, Volume 1: Ancient and Medieval Philosophy. Edited by SHAND John. Chesham: Acumen, 2005. ISBN 1-84465-012-X.

- GRAESER, Andreas. *Řecká filosofie klasického období: sofisté, Sókratés a sokratikové, Platón a Aristotelés*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2000. ISBN 80-7298-019-X.
- HAWKING, Stephen. *Stručná historie času: od velkého třesku k černým díram*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1991. ISBN 80-204-0169-5.
- HEIDEGGER, Martin. *Bytí a čas*. 2. opr. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2002. ISBN 978-80-7298-048-3.
- HUSSERL, Edmund. *Krize evropských věd a transcendentální fenomenologie*. 1. vyd. Praha : Academia, 1972.
- HUSSERL, Edmund. *Přednášky k fenomenologii vnitřního časového vědomí*. 1. vyd. Praha: Ježek, 1996. ISBN 80-901625-9-2.
- HUSSEY, Edward. *Presokratikci*. Praha: Rezek, 1997. 1. vyd. ISBN 80-86027-07-4.
- KARFÍKOVÁ, Lenka. *Čas a intence v Augustinově pojednání De immortalitate animae*. in. Reflexe č. 44. Praha: OIKOYMENH, 2013. ISSN 0862-6901.
- KARFÍKOVÁ, Lenka. *Čas a řeč: studie o Augustinovi, Řehořovi z Nyssy a Bernardovi Silvestris*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2007. ISBN 978-80-7298-260-8.
- KIRWAN, Christopher. *Augustine: City of God*. in. Central Works of Philosophy, Volume 1: Ancient and Medieval Philosophy. Edited by SHAND John. Chesham: Acumen, 2005. ISBN 1-84465-012-X.
- MRÁZ, Milan. *Smyslové vnímání a čas v Aristotelově filosofii*. 1. vyd. Praha: Filosofický ústav AV, 2001. ISBN 80-7007-142-7.
- PATOČKA, Jan. *Aristotelés: přednášky z antické filosofie*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 1994. ISBN 80-7021-067-2.
- RICOUER, Paul. *Čas a vyprávění I*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2000. ISBN 80-7298-017-3.
- RICKEN, Friedo. *Antická filosofie*. 1. vyd. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 1999. ISBN 80-7182-092-X.

RIST, John M. *Stoická filosofie*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 1998. ISBN 80-86005-06-5.

SCHMIDT, Ernst A. *Zeit und Geschichte bei Augustin*. 1. vyd. Heidelberg: Carl Winter, 1985. ISBN 3-8253-3693-X.

SOKOL, Jan. *Čas a rytmus*. 2. rozš. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2004. ISBN 80-7298-123-4.

Zlomky předsokratovských myslitelů. Vybral a přeložil SVOBODA Karel. 2. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1962.

8 RESUMÉ

This Bachelor's thesis aims at an analysis of understanding of time by Aristotle and Aurelius Augustinus. The beginning of the thesis is dedicated to the predecessors of both philosophers. The chapters about Aristotle and Augustinus describe their conceptions of time.

Dealing with Aristotle, the resource is primarily Book IV of the *Physica*. Aristotle's attitude to the research of time is not religious. At first, he studies the theories of his predecessors, but he is not able to find a satisfying answer. During his own research, Aristotle defines time as a number of change in respect of the before and after and he also comes to the conclusion that time is continuous. Aristotle understands the present moment as a boundary between past and future. He also claims that time is dependent on a subject with an ability of a time measurement. He considers time to be eternal and the source of all movement is the unmoved mover.

Book XI of the *Confessiones* is the primary resource of the chapter about Augustinus. This philosopher often approaches God in his studies. During researching, Augustinus focuses on the perception of time of a man. He understands time as a stretching of a soul. According to this thinker, there are three times depending on one another, which he deduces from memory, intuition and expectation. In the end, Augustinus defines time as an impression left by things in a soul itself. He links time with physical objects and claims that time was created at the same moment as the world.

The influence of both thinkers on contemporary time theories is also made an object of this analysis, both from a philosophical and a physical point of view. Thinkers of the period between Aristotle and Augustinus are mentioned as well. At the end of the thesis, both Aristotle's and Augustinus's theories are compared. The conclusion is the statement that Augustinus's theory is from the contemporary point of view more up-to-date as it is connected with an ordinary life and things.